

CARO VYRIAUSYBĖS POLITIKA KULTŪROS-ŠVIETIMO SRITYJE LIETUVOJE 1861—1904 m. LAIKOTARPIU

L. VLADIMIROVAS

Kapitalizmo vystymasis Lietuvoje poreforminiu laikotarpiu sudarė sąlygas galutinai susiformuoti lietuvių nacijai. Tačiau šis procesas vyko čia labai sunkiomis socialinio išnaudojimo ir nacionalinės sprespaudos sąlygomis. Po 1863 m. sukilimo carinių valdžios organų Lietuvoje represijos palietė ir kultūros sritį. Lietuvių spaudos uždraudimas, cenzūros siautėjimas, visiškas mokyklos pajungimas „pravoslavybės, patvaldystės ir tautiškumo“ pradų diegimo jaunimui uždaviniams, visuomeninių bibliotekų ir kitų mokslo ir kultūros-švietimo įstaigų uždarymas ir panašios carinių organų represinės priemonės skaudžiai atsiliepė lietuvių tautos kultūros vystymuisi.

Įsiviešpatavusio biurokratinio-policinio režimo sąlygomis ypač sunki buvo padėtis liaudies masių, kenčiančių šalia socialinio išnaudojimo ir nacionalinę sprespaudą, taip pat didžiausią skurdą ir beteisiškumą kultūros ir švietimo srityje. Juk caro ministrai, anot V. Lenino, „mirštamai bijojo mokslo sujungimo su darbo žmonėmis“¹. Apie šį intelektualinį skurdą ir badą, kuriame gyveno darbo žmonės poreforminiu laikotarpiu, iškalbingai liudija oficiali statistika. Pagal jos duomenis, visų Liaudies švietimo ministerijos žinioje esančių mokyklų 1900 m. Kauno gubernijoje buvo 275, o jose mokėsi 16 148 vyriškos lyties moksleiviai ir 5083 moteriškos, iš viso 21 231².

Viena Liaudies švietimo ministerijos kaimo mokykla teko 7185, o vienas besimokantis — 120 kaimo gyventojų. Gubernijoje mokėsi tiksliai 7,2% mokyklinio amžiaus vaikų. Pagal gubernijos plotą viena „ministerinė“ mokykla teko 175,9 kvadr. varsto³. Tamsių popų prižiūrimų parapijinių mokyklų Lietuvoje buvo nedaug, o mokymo lygis jose be galo žemas.

Liaudžiai skirtų kultūros-švietimo įstaigų (bibliotekų, skaityklų, klubų) Lietuvoje nebuvo beveik iki pat 19 a. pabaigos. Panevėžio mieste veikė 45 smuklės, karčiamos ir degtinės parduotuvės, o apskrityje — 218⁴, ir nė vienos prieinamos liaudžiai viešosios bibliotekos. Tuolaikinėje spaudoje, ir ne vien pagrindinėje, bet ir cenzūros aprobuotuose vietiniuose rusų laikraščiuose neretai pasirodydavo straipsnių, iškeliančių nepaprastą

¹ Leninas V. I. Raštai. T. 2, p. 76.

² Зг. Памятная книжка Ковенской губернии на 1902 год. Ковна, 1901, отд. II, с. 38.

³ Зг. ten pat, p. 40.

⁴ Зг. Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 год. Ковна, 1897, отд. III, 156.

dvasinį skurdą, kuriame gyveno Lietuvos miestelis arba kaimas. „Materialinis ir dvasinis skurdas, kuriame gyvena mūsų anksčiau toks žydingas miestelis, ypatingai pasireiškia žiemos metu, — rašo laikraščiuvi „Kovenskij telegraf“ šio laikraščio Jurbarko korespondentas. — Gyventojų pas mus yra 6000, o jie neturi nei skaityklos, nei bibliotekos, nei knygyno, visą savo išmintį jie semia iš gaunamų čia laikraščių, bet žiemą...“, kol aplinkiniais keliais patenka į Jurbarką Kauno paštas, laikraštis pasensta, ir skaitytojas juo jau nė kiek nesidomi...“⁵ Carizmas, visiškai nesirūpinamas kultūros švietimo įstaigų tinklo vystymu, visokiais būdais trukdė ir visuomenės iniciatyvai šioje srityje. 1862 m. birželio 12 d. Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus gavo Liaudies švietimo ministerijos cirkuliarą, užgniauziantį bet kokius visuomenės mėginimus steigti sekmadienio mokyklas ir skaityklas liaudžiai šviesti, „nes, dangstydami si raštingumo liaudyje platiniu, pikty kėslų žmonės kai kuriose sekmadienio mokyklose kėsinosi vystyti žalingus mokymus, maištingas idėjas, klaidingus supratimus apie privačią teisę ir ateizmą. Kai dėl skaityklų, tai ir čia lygiai taip pat atskleistas siekimas pasinaudoti šiomis įstaigomis ne naudingoms žinioms platinti, o žalingam socialistiniam mokymui skleisti“⁶. Cirkuliaras baigiamas įsakymu „uždaryti visas veikiančias sekmadienio mokyklas ir skaityklas“. Muravjovo-koriko įsakymu visame Šiaurės vakarų krašte likvidavus lenkiškų visuomeninių bibliotekų tinklą, vietiniai švietimo veikėjai iškėlė klausimą dėl rusiškų viešųjų bibliotekų organizavimo krašto gubernijų ir apskričių centruose⁷, bet šiam svarbiam tikslui prašomos lėšos nebuvo išskirtos. Tokia visiškai abejinga, o kartais ir tiesiog neigiama pažiūra į reikalingumą vystyti liaudies masėse platesnį kultūrinį darbą buvo būdinga vietiniams caro valdžios atstovams maždaug iki septintojo dešimtmečio pradžios. Tačiau dar žymiai anksčiau įžvalgesni iš jų teigė, jog „negalima veikti krašte vien tik policinėmis-administracinėmis priemonėmis, kad būtina užtikrinti savo įtaką intelektualinei ir dorovinei liaudies gyvenimo pusei“⁸. Pradžioje šią įtaką caro valdžios organai mėgino užtikrinti Lietuvoje per mokyklą. Tačiau dėl labai siauro mokyklų tinklo ir draudimo mokyti gimtąja kalba ir pradinės mokyklos buvo mažai teprieinamos pagrindinei Lietuvos gyventojų masei⁹. Be to, ši mokykla daugelį atstumdavo savo tuo metu mokymo ir auklėjimo srityje viešpatavusia rutina ir reakciniais tikslais, kurių ji siekė, būtent, diegti jaunimui „pilietines pareigas“, kurių pagrindas — mokėti „besąlygiškai klausyti ir ištikimai tarnauti dievui ir carui“.

Kokios aplinkybės privertė caro valdžios organus Lietuvoje imtis neįprastų jiems funkcijų, vystant kultūros-švietimo darbą liaudies masėse? Tai pirmiausia visos „policinių-administratyvinių priemonių“ sistemos visiškasis žlugimas.

1892 m. balandžio 3 d. caro asmenišku prieraišu «быть поему» buvo patvirtintos „Laikinosios taisyklės dėl baudų už slaptą mokymą Vilniaus, Kauno, Gardino... gubernijose“. Pagal tas taisykles už slaptą mokymą kaltininkai (mokytojai) buvo baudžiami pinigine bausme iki 300 rublių arba areštu iki trijų mėnesių. Vienodai buvo baudžiami ir asmenys, kurie suteikdavo šiems „nusikaltėliams“ paramą¹⁰. Tačiau ne-

⁵ «Ковенский телеграф», 1904, № 69, с. 2—3.

⁶ LTSR CVIA, f. 567, ap. 3, b. 728, l. 136.

⁷ Зг. Корнилов И. Русское дело в Северо-Западном крае. СПб., 1901, с. 128.

⁸ Корнилов И. Общие замечания о положении учебно-воспитательского дела в Виленском учебном округе в 1867 году.— Журнал Министерства народного просвещения, 1868, июль, Современная летопись, с. 1—2.

⁹ Зг. Lietuvos TSR istorija, V., 1958, p. 209.

¹⁰ Зг. Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1892, отд. IV, с. 219—220; taip pat žr.: „Apie slaptą vaikų mokymą“. — „Ūkininkas“, 1901, Nr. 6, p. 1.

paisant šių taisyklių, slaptas lietuvių ar lenkų, o neretai kartu su jais ir rusų rašto mokymas plito visame Siaurės vakarų krašte. Generalgubernatoriaus kanceliarijos archyve išliko daugybė dokumentų, liudijančių, kaip masiškai buvo paplitęs šis slaptas mokymas¹¹.

Ir nors šis slaptas mokymas vyko labai sunkiomis sąlygomis, neretai naktimis ir iš pasenusių elementorių, maldaknygių ir kitos atsitiktinės literatūros, nors ir patys mokytojai — „daraktoriai“ — buvo mažai prasilavinę pedagogai, o neretai ir mažaraščiai, šios slaptos mokyklos atliko savo nemažą vaidmenį, platinant Lietuvoje raštingumą gimtąja kalba. Slapto mokymo masinis paplitimas liudija apie visuotinį liaudies veržimąsi į šviesą, kurio negalėjo sustabdyti jokios carizmo represinės priemonės.

1865 m. rugsėjo 23 d. Vidaus reikalų ministerijos cirkuliaru Nr. 141, „siekiant suartinti (!) žemaičius ir latvius su rusų gyventojais“, buvo uždraustas lietuviškų knygų spausdinimas lotyniškaisiais spaudmenimis, o 1873 m. šis įsakymas buvo išplėstas ir gotiškajam šriftui¹². Vietoj to buvo įsakyta spausdinti lietuviškas knygas rusiškaisiais spaudmenimis, vadinamąja „graždanka“.

Caro valdžios organai skyrė nemažai energijos ir jėgų, kad šie cirkuliai būtų kuo tiksliausiai vykdomi. Tačiau visos jų pastangos buvo bergėzdžios. Nebegalėdami spausdinti lietuviškų knygų tėvynėje, lietuviai organizuoja jų leidimą užsienyje. Vien Rytų Prūsijoje per spaudos draudimo laikotarpį buvo išspausdinta daugiau kaip 2500 lietuviškų leidinių apytikriai pusantro milijono egzempliorių tiražu. Nepaisant carinių žandarų vykdomų persekiojimų ir smurto, šimtai vadinamųjų knygnešių slaptai gabeno per sieną lietuviškas knygas ir skleidė jas Lietuvoje. Išsivystė ištisas Lietuvos liaudies judėjimas už savo spaudą, į kurį įsijungė geriausios visuomenės jėgos. Šioje kovoje lietuvių liaudį rėmė pažangiausi Rusijos visuomenės sluoksniai. Lyg protestuodama prieš 1865 m. cirkuliarą, tais pačiais metais Rusijos Mokslų akademija išleido prof. A. Šleicherio paruoštus K. Donelaičio raštus. Prieš lietuvių spaudos draudimą pasisako visa eilė rusų mokslininkų, etnografinis žurnalas «Живая Старина», 1895 m. spaudos darbuotojų suvažiavimas, carinės valdžios represines priemones prieš lietuvių spaudą smerkia lenininė „Iskra“¹³. Nepaisant prieš spaudą nukreiptų carizmo represijų ir sunkių literatūrinio darbo sąlygų, vystosi savita lietuvių literatūra, kurioje vis stipriau pradeda reikštis pažangios demokratinės tendencijos. Tai rodo tie gilūs kitimai, kurie įvyko spaudos draudimo laikotarpiu lietuviškos knygos tematikoje.

Jei spaudos draudimo laikotarpio pirmųjų kontrafaktinių leidinių tarpe mes matome „Davatkų knygą dėl tretininkų ir tretininkų zokono szw. Prancuzkaus sz Assyziaus“, o to laikotarpio pradžioje (1864—1873 m.) pasaulietinės knygos sudarydavo vos trečdalis bendrosios lietuviškos knygos produkcijos¹⁴, tai to laikotarpio paskutiniajame dešimtmetyje (1894—1903 m.) pasaulietinė knyga jau sudarydavo 78% visų lietuvių kalba leidžiamų knygų¹⁵; paskutiniaisiais spaudos draudimo metais buvo išleistas pirmasis „Komunistų manifesto“ vertimas į lietuvių kalbą. Pasikeitimai leidžiamos literatūros tematikoje atspindi tą gilų perversmą, kuris įvyko

¹¹ Žr. LTSR CVIA, f. 378, apr. 22, b. 17, l. 4, 121, 204, 334, 342; b. 6, l. 5—6, 12, 13, 18, 40—41, 64, 69—71, 76, 91, 95, 99, 114; apr. 24, b. 8, l. 6, 22, 32, 37, 51, 71, 90, 96, 99, 117, 120, 138; apr. 25, b. 20, l. 162 ir t. t.

¹² Žr. LTSR CVIA, f. 439, apr. 28, b. 12, l. 5.

¹³ Žr. «Искра», № 28, 32, 33, 50.

¹⁴ Žr. 10 metų spaudos atgavimo paminėjimas. V., 1914, p. 25.

¹⁵ Ten pat, p. 25.

per tą laikotarpį lietuvių liaudies sąmonėje. Tos sąmonės brandimo kai kuriuos etapus vaizdžiai parodė savo prisiminimuose rašytoja Julija Zemaitė. „Nei laikraščiai, nei tolimesnių visuomenės žinių. Pagaliau nė žemės nė kokios, be maldaknygės, paskaityti. Nuobodu, pakyrų po tas paprastas smulkmenas, po darbus, po vaikus, lygu po pakulas painiotis...“ — kalba Zemaitė apie liūdną moters likimą savo jaunystės dienomis¹⁶. O prisimindama padėtį prieš pat 1905 m. revoliuciją, ji piešia jau visiškai kitokį vaizdą: „Skaito daugumas kur nutverdamos visokias knygutes, laikraščius, nebepaisydamos tėvų draudimo nė kunigų keiksmo, mokinasi rašyti... Pradėjo ir moterys, mergaitės veržtis prie apšvietos...“¹⁷

Jausdamas šį liaudies troškimą šviestis, pažangus lietuvių inteligentų jaunimas ima dirbti liaudyje savišvietos darbą, platina moksleivių, valstiečių ir darbininkų tarpe literatūrą. Kai kurie iš tokių inteligentų suvaidino aktyvų vaidmenį lietuvių revoliucinėje kovoje prieš carizmą. Antai vienas iš jų buvo A. Domaševičius, kuris, anot vieno jo amžininko, „nuo pirmųjų savo medicininės praktikos žingsnių tapo ne vien kūno ligų, bet ir dvasinių stiprybių gydytoju... Jis rūpinasi kiek galėdamas plėsti tarp darbo žmonių švietimą; naudingų knygų skaitymą, organizuoti pamokančius pasikalbėjimus ir t. t.“¹⁸ Atvykdamas per atostogas į savo gimtąjį Panevėžį, jis čia užmezgė ryšius su vietinių pažangių inteligentų „propagandininkų“ rateliu, kuriam priklausė mokytojas Balčiūnas ir eilė kitų. Šis ratelis jau 1884—1886 m. įkūrė slapta biblioteką „sąmoningiems moksleiviams ir darbininkams“ ir suorganizavo konspiratyvų savišvietos ratelį, kurio uždavinys buvo platinti darbo žmonių tarpe, ir ne vien mieste, bet ir kaime, žinias ir knygas¹⁹.

Aktyvų draudžiamos spaudos platinimo darbą, būdamas dar gimnazistu, dirbo ir V. Kapsukas-Mickevičius. Vienas jo bendramokslis iš Marijampolės gimnazijos apie tai pasakoja: „Su lietuvių laikraščiais pirmą kartą buvau susidūręs 1894 metais, dar Marijampolės gimnazijoje besimokydamas. Juos man buvo pakišęs Vincas Mickevičius (dabartinis Kapsukas), tos pačios gimnazijos aukštesnės klasės mokinys, kuris tuo laiku jau buvo susipažinęs su knygnešiais“²⁰. Ir toliau, prisimindamas, kaip buvo gabenamos knygos per sieną, autorius rašo, kad „jis (t. y. V. Mickevičius) suorganizavo knygų perkėlimą per pačią sieną“²¹.

Atsiranda pirmosios pagrindinės lietuviškos bibliotekos — St. Didžiulio Griežionyse²², slapta gimnazistų biblioteka Šiauliuose ir kt.²³ Atsiranda ir apsišvietusių valstiečių. Būdingiausias tokio kaimo švietėjo tipo atstovas — M. Slančiauskas²⁴, bendradarbiavęs socialdemokratinėje spaudoje, vykęs kaime ateistinę propagandą ir surinkęs apie 600 pažangios literatūros knygų rinkinį. Už propagandinį darbą valstiečių tarpe jį persekiavo kunigai ir cariniai žandarai.

Kaimo vietovėse susikūrė ištisas draugijų ir kuopelių tinklas, kurios talkininkavo knygnešiams, gabenant ir platinant literatūrą, ją dalydavosi, įrengdavo slaptas skaityklas, organizuodavo susirinkimus ir prane-

¹⁶ Zemaitė J. Autobiografija. — Raštai, t. IV, V., 1957, p. 416.

¹⁷ Zemaitė J. Moterų klausime. — Raštai, t. V, V., 1957, p. 492.

¹⁸ LTSR MAB, f. AM. — 116, l. 8.

¹⁹ Zr. ten pat.

²⁰ Rucevičius A. Sunkiaisiais laikais. — Rink.: „Knygnešys. 1864—1904“, t. 1, K., 1926, p. 288.

²¹ Ten pat, p. 293.

²² Zr. Didžiulienė-Zmona L. Ką aš prisimenu. K., 1926, p. 151.

²³ Zr. Vladimirovas L. Šiaulių Zubovų bibliotekos klausimu. — Vilniaus Valst. V. Kapsuko v. universiteto Mokslinės bibliotekos Metraštis 1958—1959. V., 1961, p. 203—216.

²⁴ Zr. Avižonis P. Mateušas Slančiauskas. — Rink.: „Knygnešys 1864—1904“, t. 2, K., 1928, p. 70.

šimus, siuntė į užsienyje leidžiamus lietuviškus laikraščius korespondencijas, kraštotyrinę medžiagą ir t. t. Daug tokių kuopelių buvo be vardo, o narių skaičius jose nedidelis — 5—10, bet buvo ir stambesnių organizacijų po 70—80 narių, pasiskirsčiusių į skyrius²⁵. Kai kurių jų išliko ir pavadinimai, tai — „Akstinas“, „Apasčios ir Nemunėlio susivienijimas“, „Artojų draugystė“, „Atgaja“, „Atžala“, „Aušrinė“, „Daukanto manta“, „Kelias“, „Lietuvos motinėle“, „Lizdas“, „Sietynas“, „Spindulys“, „Svirplys“, „Teisybė“, „Trimitas“, „Vienybė“, „Vincio Kapso draugystė“, „Žvaigždė“ ir kt. Daugumos šių kuopelių veikla buvo labai trumpalaikė ir tik apie vieną kitą jų mus pasiekė platesnė spausdinta arba archyvinė medžiaga²⁶. Antai Ž. Angariečio pastangomis 1921 m. buvo paskelbta „Komunisto knygynėlio“ serijoje archyvinė medžiaga apie „Sietyno“ bylą 1897—1898 m.²⁷ Ši draugija siekė kultūrinių-demokratiškus tikslus ir rūpinosi užsienyje leidžiamų lietuviškų laikraščių ir kitos literatūros gabenimu į Lietuvą ir platinimu²⁸. „Nors departamento policija ir mėgino rasti sietynininkų byloj baisėtinų dalykų, bet jų nerado, išskyrus jų norą turėti savo literatūrą ir nedrąsų keiksmą tos valdžios, kad neduoda lietuviams... spaudos“,²⁹ — rašo Ž. Angarietis. Tokio pat pobūdžio buvo, be abejo, ir visos kitos minėtosios draugijos. Tačiau šalia jų vis stipriau pradeda pasireikšti žymiai basesnis carizmui priešas — įvairūs revoliucinės socialdemokratijos rateliai ir organizacijos.

Jau 1872—1875 m. laikotarpiu Vilniuje veikė nelegalus revoliucinis ratelis, kurio nariai skaitė ir konspektavo K. Markso „Kapitalo“ I tomą³⁰. Praeitojo šimtmečio devintajame ir ypač paskutiniame dešimtmetyje Lietuvoje susikūręs socialdemokratų organizacijoms ir pakilus pradžioje į ekonominę, o vėliau ir į politinę kovą darbininkų masėms, marksistinė literatūra vis didėjančiu srautu ima plisti po visą kraštą.

Per Lietuvą revoliucinė literatūra iš užsienio plačiu mastu pergabena į Rusijos imperijos gilumą. Vilniuje netgi suorganizuojamas „Iskros“ perdavimo punktas³¹. Visiškai aišku, kad dalis „Iskros“ ir kitos revoliucinės literatūros likdavo Lietuvoje, buvo čia platinama ir godžiai skaitoma.

Vykdydami V. Lenino aistringą raginimą darbininkams šviestis („Tad parodykite ysiems, kad jokia jėga nepajėgs atimti sąmoningumo iš darbininkų! Be mokslo darbininkai — bejėgiai, su mokslu jie — jėga!“³²), Lietuvos socialdemokratai pradeda rūpintis Lietuvos darbo žmonių švietimu. Šiam opiam klausimui skyrė vietos savo puslapiuose ir socialdemokratinė spauda. „Broliai! mokinkimės patys per save! — kvietė savo skaitytojus „Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo“. — Gyvenant dabartinėse sunkiose sąlygose... tiktai mūsų plėšikai turi liuosą kelią į mokyklas...“³³ „Skaitykit ir platinkit naudingus raštus, — kvietė savo skaitytojus „Darbininkų balsas“. — Skaitymas yra labai svarbus dalykas ir didžiausia mokykla... Ypač skaityti turime tuos raštus, kuriuos didžiau

²⁵ Zr. Vonsiackio Tarnas. Mūsų draugystės. — „Okininkas“, 1901, Nr. 12, p. 120; Bagdonas I. Senojo Varpo sukaktuvių proga (1889—1939). — VVU MB Rankraščių skyrius, l. 249.

²⁶ Zr. pvz., Rucevičius A. Artojų draugija. — „Mūsų senovė“, 1929, t. III, Nr. 3(8), p. 447—449. Eilė šių kuopelių paminėta prisiminimų rinkinio „Knygnešys 1864—1904“ 1-me ir 2-me tomė.

²⁷ Zr. [Angarietis Z.] Sietyno byla 1897—8 metais. Policijos departamento apžvalga 1897 m. T. XXI (Komunisto knygynėlis Nr. 101), M., 1921.

²⁸ Zr. Kapsukas V. Raštai. T. 1. V., 1960, p. 481.

²⁹ [Angarietis Z.] Sietyno byla 1897—8 metais, p. 4.

³⁰ Zr. Sarmaitis R. Lietuvos darbininkų judėjimas XIX a. pabaigoje. — Rink.: Revoliucinis judėjimas Lietuvoje, V., 1957, p. 21.

³¹ Zr. Fradkina C. Lenininė „Iskra“ Lietuvoje. 1900—1903. V., 1951.

³² Leninas V. I. Raštai. T. 2, p. 76.

³³ „Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo“, 1899, Nr. 1, p. 5.

persekioja valdžia, kurių ji bijo, nes ten surasime tikrą teisybę³⁴. A. Moravskis savo „Lietuvos darbininkų judėjimo istorijos (1893—1902)“ rankraštyje³⁵ pasakoja, kokią plačią programą praeidavo Vilniaus darbininkai socialdemokratų savišvietos rateliuose, suorganizuotuose prie vadinamųjų darbininkų pasipriešinimo kasų (kasy oporu). Ši programa buvo pradedama skaitymu populiarių ištraukų iš darbininkų kalendorių arba grožinės literatūros skaitymu ir baigiama K. Markso „Samdomasis darbas ir kapitalas“ nagrinėjimu ir susipažinimu su kosmogonijos ir organinės gyvybės atsiradimo problemomis.

Darbo masių sąmoningumo ir jų aktyvumo revoliuciniame judėjime augimas kėlė vis didesnius valdančiųjų sluoksnių būkštavimus. Vilniaus gubernatorių savo 1903 m. birželio 14 d. „Išsamiam praešime“ vyriausybei rašo, kad „1898 m. ...pogrindinė propaganda... siekianti pradžioje visų pirma ekonominių tikslų, jau perkelia savo veiksmus į politinę dirvą. Per ištisus metus tarp gyventojų-darbininkų platinamos brošiūros ir atsišaukimai, laikraštinio pobūdžio leidiniai „Darbininkų lapelis“ ir kiti priešvalstybinio turinio raštai, juose kritikuojamos valdžios priemonės, apsaugant tvarką ir ramybę, ir darbininkai šaukiami į kovą už politinę laisvę³⁶.

Visiškas politikos, besiremiančios vien „nagaikos spēka“, žlugimas privertė vietinius carinius valdžios organus dar nuo praeitojo šimtmečio devintojo ir ypač nuo paskutinio dešimtmečio pakeisti savo kovos prieš lietuvių nacionalinį ir bendraliaudinį revoliucinį judėjimą taktiką bei šios kovos metodus. Visokeriopai stiprindama ir vystydama krašte terorą prieš revoliucinį judėjimą, vietinė carinė administracija, prisiminusi muravjovininko I. Kornilovo jau čia minėtus patarimus, susirūpino „pastatyti protines užvaras griaunančioms idėjoms“. Šių užvarų tarpe, be mokyklos ir pravoslavų bažnyčios (pastaroji Lietuvoje didesnės įtakos turėti negalėjo), buvo nutarta panaudoti ideologinei kovai visa eilė kitų kultūros-švietimo priemonių, jų tarpe liaudies biblioteką, skaitymus liaudžiai ir kitas masines kultūros-švietimo priemones. Žinoma, visa tai buvo veidmainiškai maskuojama tėvišku susirūpinimu Lietuvos liaudies gerove ir jos švietimu.

Sio straipsnio uždavinys apžvelgti ir įvertinti caro vyriausybės veiklą kultūros-švietimo srityje, plačiau apsistoiant ties liaudies bibliotekomis-skaityklomis ir skaitymais liaudžiai, kuriuos, artėjant revoliucinei krizei, caro valdžios organai Lietuvoje ypač plačiai stengėsi panaudoti ideologiniam liaudies auklėjimui ir kovai prieš revoliucinių idėjų plitimą masėse.

Liaudies bibliotekos prie mokyklų

Sąlygos liaudies bibliotekoms vystytis lietuviškose gubernijose buvo žymiai sunkesnės, negu kituose imperijos rajonuose. Jeigu ten, vystant liaudies bibliotekų tinklą, ypač pasidarbavo žemskiniai organai ir įvairios švietimo bei labdarybės draugijos³⁷, tai Lietuvoje žemskinių organų nebuvo, o visuomenės iniciatyvą kultūros ir švietimo srityje caro administracija visokiais būdais apribodavo, o neretai ir tiesiog užgniaždavo. Visiškai paralyžiavę visuomenės iniciatyvą, vystant liaudies bibliotekų tinklą, caro administracijos organai pradžioje ir patys neskubėjo rodyti šioje srityje kad ir mažiausio aktyvumo, ir tik nepaprastas opozicinių

³⁴ „Darbininkų balsas“, 1903, Nr. 2, p. 62—63.

³⁵ LTSR MAB, f. A. M.—1, l. 3—79.

³⁶ Zr. LTSR CVIA, f. 378, apr. 31, b. 59, l. 1—4.

³⁷ Zr. Абрамов К. И. и Васильченко В. И. История библиотечного дела в СССР (до 1917 года). М., 1959, с. 118.

nuotaikų krašte augimas ir kiti grėsmingi artėjančios revoliucinės krizės reiškiniai privertė carinius „švietėjus“ panaudoti savo politiniams tikslams ir liaudies biblioteką, kaip vieną efektyviausių ideologinio poveikio masėms priemonių, ir susirūpinti bibliotekų tinklo vystymu. Tiesa, savo oficialiuose pasisakymuose vietiniai cariniai veikėjai švietimo srityje pabrėždavo, kad liaudies bibliotekos turėtų suvaidinti didelį vaidmenį, skleidžiant ir stiprinant liaudies masėse raštingumą, knygų skaitymo pomėgį ir įgūdžius, platinant liaudyje rusišką knygą, teikiant liaudžiai naudingų žinių, sudarant jai sąlygas prasmingai praleisti laisvą laiką ir t. t. Tačiau šalia to liaudies bibliotekoms buvo iškeltas uždavinys, ir jis, atrodo, turėjo būti pagrindinis (atitinkamai turėjo būti taip pat sudarytas ir jų fondas) — auklėti liaudį didžiavalstybinės ideologijos ir pravoslaviškumo dvasia, padėti giliau „platinti gyventojų tarpe teisingą informaciją ir supratimą apie rusų vyriausybės įsakymus ir veiksmus“³⁸.

Pirmieji bandymai kurti prie mokyklų liaudies ar visuomenines bibliotekas žinomi dar iš pirmųjų poreforminių metų. Antai prieinamus miesto visuomenei „skaitymo kabinetus“ buvo bandyta organizuoti prie Kauno ir Šiaulių gimnazijų. 1866 m. panašų sumanymą iškėlė Zarasų (Novoaleksandrovsko) visuomenė, surinkusi šiam tikslui ir lėšų. Visuomeninę biblioteką buvo nutarta kurti prie apskrities mokyklos. Buvo paruoštos ir naudojimosi šia biblioteka taisyklės, kurių pirmame paragrafe sakoma: „Biblioteka atidaroma visiems asmenims, gyvenantiems Novoaleksandrovsko mieste ir apskrityje“³⁹. Į prašymą duoti leidimą atidaryti šią visuomeninę biblioteką Vilniaus švietimo apygardos kuratorius nurodė, kad visuomeninių skaityklų prie mokyklos įstaigų bibliotekų atidarymas priklauso nuo Liaudies švietimo ministro. Tačiau, kuratoriaus nuomone, šiuo metu nepatogu tarpininkauti jo šviesybei dėl tokios skaityklos atidarymo prie Novoaleksandrovsko apskrities mokyklos. Bet pripažindamas, jog reikalinga suteikti Novoaleksandrovsko miesto ir apskrities gyventojams galimybę skaityti, darant kuo mažiausia išlaidų, rusų knygas ir periodinius leidinius, jis sutinkąs leisti atidaryti Novoaleksandrovsko apskrities mokyklos biblioteką, naudotis jos knygomis, imant jas į namus, ir laikyti joje tas knygas ir periodinius leidinius, kurie bus išrašyti abonentų⁴⁰.

Tačiau Zarasų visuomeninės bibliotekos įsteigimas nepasidarė pavyzdžiu tokio pobūdžio bibliotekoms steigti prie kitų apskričių mokyklų. Platesnę akciją šioje srityje vietiniai švietimo organai pradėjo tik 1883 m., kai prie kai kurių Vilniaus ir Gardino gubernijų mokyklų buvo atidarytos „bibliotekos skaitymui“⁴¹. Dar didesnį užmojį tokių bibliotekų steigimas įgavo paskutiniame dešimtmetyje, ypač po to, kai 1892 m. Vilniaus švietimo apygardos kuratorius paskelbė cirkuliarą dėl „tam tikrų knygų liaudžiai skyrių“ organizavimo prie pradžios mokyklų bibliotekų⁴². Toliau šie skyriai buvo vadinami liaudies bibliotekomis. 1897 m. jie buvo atidaryti prie visų kaimo pradžios mokyklų (liaudies švietimo ministerijos liaudies mokyklų ir parapijinių mokyklų). Pagal Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus patvirtintas taisykles, šioms bibliotekoms turėjo vadovauti ir atsakyti už tvarką jose atitinkamos mokyklos mokytojas. Taisyklėse buvo pabrėžiama, kad naudojimasis biblioteka yra nemokamas, buvo nustatyta knygų išdavimo tvarka ir laikas, knygų gražinimo

³⁸ О—в Н. Библиотеки для народного чтения при сельских народных училищах Виленского учебного округа. — «Русская школа», 1895, № 10, с. 200.

³⁹ LTSR CVIA, f. 567, apr. 3, b. 1764, l. 1—4.

⁴⁰ Ten pat, p. 6.

⁴¹ «Вестник воспитания», 1895, № 6, с. 170—171.

⁴² Зг. Горбачик С. Очерки по истории начального народного образования в Ковенской губернии. Ковно, 1903, с. 72.

terminas ir kt. Knygos turėjo būti išduodamos skaitytojams kasdien po pamokų dviem savaitėms. Pametęs knygą, skaitytojas turėjo apmokėti jos vertę. Mokytojas turėjo vadovauti skaitymui, rekomenduoti skaitytojams literatūrą, analizuoti skaitytojų interesus ir pan.⁴³

Beveik visos Vilniaus apygardoje įkurtos bibliotekos buvo suorganizuotos ir papildomos literatūra iš vietinių lėšų, daugiausia iš susikauptųjų valstiečių biudžetė vadinamųjų mokyklinių kapitalų⁴⁴, sudarytų faktiškai iš valstiečių įnašų. Kai kurios šių bibliotekų buvo atidarytos iš procentų nuo kapitalo, surinkto iš valdininkų Vilniaus apygardoje paskutinio caro vainikavimui atžymėti⁴⁵. Iš šių kapitalų liaudies bibliotekoms įsteigti pradžioje buvo išskirta po 12 rub. 10 kap. Toliau kasmet buvo išskiriama tam tikra suma liaudies bibliotekų fondui papildyti, po 4—10 rub. kiekvienai. Papildomas šių bibliotekų finansavimo šaltinis buvo ir aukos.

Visiškai aišku, kad šios bibliotekos buvo komplektuojamos, kuo griežčiau laikantis Vidaus reikalų ministro 1890 m. gegužės 15 d. taisyklių⁴⁶. Pagal jų ketvirtąjį paragrafą „liaudies bibliotekos galėjo laikyti savo fonde tik tas knygas ir periodinius leidinius, kuriuos joms aprobuodavo Liaudies švietimo ministerijos mokslinis komitetas“⁴⁷. Šis komitetas, bendradarbiaudamas su sinodu, paruošė tokios aprobuotos literatūros katalogą, gavusį pašiepimą „ministerinio“ katalogo vardą. Jis kasmet buvo papildomas naujai išeinančia literatūra. To komiteto rekomenduojamos literatūros liaudies bibliotekoms sąrašai kasmet buvo skelbiami ir Vilniaus Švietimo apygardos cirkuliaruose. Tie katalogai be galo siaurino liaudies bibliotekų komplektavimo galimybes, nes praktiškai tik devintoji dalis bendrosios cenzūros praleistų knygų buvo aprobuota kaip tinkama liaudies bibliotekoms⁴⁸. Į ministerinius katalogus visiškai nepateko tokių įžymiųjų rusų rašytojų, kaip M. Saltykovo-Sčedrino, G. Uspensko, V. Belinsko, N. Dobroliubovo, N. Selgunovo, M. Gorkio ir daugelio kitų, kūriniai. Užtat šie katalogai buvo pripildyti religinės ir monarchistinės makulatūros.

Pagal „ministerinį“ katalogą Vilniaus Švietimo apygardos kuratoriaus nurodymu buvo paruoštas ir paskelbtas „Sąrašas liaudžiai skaityti skirtų knygų bibliotekoms prie liaudies mokyklų“⁴⁹, o su vietiniu knyginku A. Syrkinu buvo susitarta, kad jis sudarytų šios literatūros komplektus ir pardavinėtų juos mokykloms. Iš viso sąrašė yra 96 pavadinimų knygų (114 tomų). Pirmajame jos skyriuje — religinio-moralinio turinio literatūra — yra tik šešios knygos, ir tai jį teigiamai atestuoja, palyginus su kitais panašiais sąrašais, užtat sąrašo antrajame — istorinės ir geografinės literatūros — skyriuje yra 37 pavadinimai, jų tarpe nemaža literatūros reakcinės krypties, carizmo ir militarizmo apologetikos. Gamtos mokslų skyriuje (III skyrius) iš viso tik 10 pavadinimų; į jį visų pirma įtraukta populiarūs tais laikais G. Vagnerio trijų tomų knyga „Pirmieji pasakojimai iš gamtos istorijos“ Kiek daugiau dėmesio šiame sąrašė skiriama žemės ūkiui (IV skyrius), nes šio skyriaus literatūros komplektai skiriami pirmiausia kaimui. Čia skaitytojas supažindinamas su

⁴³ Зг. О—в Н. Библиотеки для народного чтения..., с. 202.

⁴⁴ Зг. ten pat.

⁴⁵ Зг. О—в Н. Вспомогательные средства народной школы в Виленском учебном округе в 1901 г. — «Русская школа», 1902, № 12, с. 158.

⁴⁶ Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними.

⁴⁷ Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Вне-школьное образование. СПб., 1905, с. 77.

⁴⁸ Звягинцев Е. Правовое положение народных библиотек за 50 лет. М., 1916, с. 14—16.

⁴⁹ Список книг народного чтения для библиотек при народных училищах. Вильно, 1895.

žemdirbystės, gyvulininkystės, daržininkystės, sodininkystės ir bitininkystės pagrindais, ūkininkas mokomas tvarkyti savo ūkį ir pan. (iš viso 22 knygutės).

Paskutiniame skyriuje („Ivairenybės“) — taip pat 22 knygutės. Tai rusų klasikų veikalų rinkinėlis: A. Puškino „Kapitono duktė“, „Poltava“ ir „Rinkti iai raštai“, M. Lermontovo — tik „Daina“ apie carą Ivaną Vasiljevičių, jaunąjį opričniką ir šaunųjį pirklių Kalašnikovą“, o L. Tolstojaus — „Pasakojimai apie Sevastopolio gynimą“; yra taip pat N. Gogolio „Tarašas Bulba“, eilė V. Žukovskio, V. Krylovo, D. Grigorovičiaus, F. Dostojevskio knygučių. Nors sąrašė ir mėginta atsižvelgti ir į suaugusio skaitytojo interesus, žymi literatūros dalis skirta skaitytojui moksleiviui. Sąrašas pradedamas E. Bachmatevos „Pasakojimais vaikams apie Vaduotojo mūšų... žemiškąjį gyvenimą“, o paminėti sąrašė A. Puškino „Rinktiniai raštai“ skirti „mokyklinio amžiaus vaikams“.

Liaudies švietimo apygardos inspektoriai sekė, kad liaudies bibliotekos, komplektuodamos savo fondus, tiksliai vadovautųsi ministeriniu katalogu⁵⁰.

Pažymėtina, kad į liaudies bibliotekų knygų sąrašą visiškai nebuvo įtraukiama lietuviškų leidinių, leidžiamų rusiškuoju šriftu. Šis faktas dar kartą parodo, kad cariniai švietimo organai visiškai nenorėjo atsižvelgti į vietinių gyventojų poreikius, kad šie organai buka galviškai nemokėjo naudotis tomis negausiomis idėjinio poveikio masėms priemonėmis, kurios buvo jų dispozicijoje.

Liaudies bibliotekoms prie mokyklų buvo prenumeruojama ir eilė žurnalų — «Деревня», «Плодоводство», «Вестник трезвости» — ir laikraščiai, „kurie galėtų suvaidinti vaidmenį, platinant žemiausioje gyventojų dalyje racionalias žemės ūkio ir kitų sričių žinias“⁵¹.

Zinoma, visi šie periodiniai leidiniai taip pat turėjo būti Liaudies švietimo ministerijos aprobuoti. Neretai ji pavėluodavo tai padaryti, ir bibliotekos likdavo be periodikos. Štai kodėl 1901 m. balandžio 22 d. įsakymu liaudies švietimo ministras leido liaudies bibliotekoms prenumeruoti tuos periodi iš leidinius, kurie prieš metus ar porą metų buvo aprobuoti, o ministerijos mokslinio komiteto ypatingajam skyriui įsakyta akyliau sekti tuos žurnalus⁵².

Kokie buvo šių liaudies bibliotekų tinklo vystymo, jų fondų augimo ir kitokie jų veiklos rodikliai? Cariniai švietimo organai — gubernijų liaudies mokyklų direkcijos ir švietimo apygardos kanceliarija, — vertindami šias bibliotekas kaip svarbius užmokyklinio darbo gyventojų tarpe atsparos taškus, paprastai savo metinėse ataskaitose pateikdavo pagrindinių žinių apie šias bibliotekas⁵³.

Vystant liaudies bibliotekų tinklą, darbas Kauno ir Vilniaus gubernijose iš esmės buvo baigtas 1897 m. ir toliau vyko lėtais tempais.

1901 m. Vilniaus gubernijoje veikė 135 liaudies bibliotekos, be to, tais metais buvo atidarytos dar 8. Metų eigoje bibliotekų fondai padidėjo 2098 egz. knygų 636 rub. 50 kap. vertės ir į metų pabaigą sudarė 11 290 egz. knygų ir brošiūrų 3681 rub. vertės, vidutiniškai vienai bibliotekai — apie 84 toms 27 rub. vertės. Visose šiose bibliotekose skaitytojams 1901 m. buvo išduota 10 273 knygos, daugiausia literatūros istorijos ir žemės ūkio klausimais⁵⁴.

Kauno gubernijoje padėtis buvo kiek geresnė. Iš viso čia veikė 179 kaimo liaudies bibliotekos su 39 719 knygų ir brošiūrų fondu, kurio

⁵⁰ Зг. Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1900 год, отд. XII, с. 956.

⁵¹ О—в Н. Вспомогательные средства народной школы..., с. 160.

⁵² Зг. Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1901 год, отд. VII, с. 673.

⁵³ Зг., pvz., LTSR CVIA, f. 567, apg. 12, b. 10227, l. 19, 86, 87 ir t. t.

⁵⁴ О—в Н. Вспомогательные средства народной школы..., с. 158—159.

vertė prašoko 10 955 rub. 1901 m. eigoje bibliotekos įsigijo 500 naujų knygų 171 rub. vertės. Vienai bibliotekai vidutiniškai teko 221 knyga ir brošiūra 61 rub. vertės. Iš visų šių bibliotekų 7188 skaitytojams buvo išduota 24 831 knyga, vidutiniškai vienai bibliotekai teko 41 skaitytojas ir išduotos 139 knygos⁵⁵. Tolesniais metais turi tendenciją augti bibliotekų tinklas ir fondai, skaitytojų ir išduotų knygų beveik nedaugėja. Antai pagal 1914 m. Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktijos atskaitą, bibliotekų padaugėjo iki 348, o jų fondas padidėjo iki 63 680 tomų, tačiau skaitytojų jose buvo vos 9164, ir jiems buvo išduota 24 858 knygos⁵⁶.

Tai rodo menką šių bibliotekų populiarumą vietinių gyventojų tarpe. Viena iš svarbesnių šio nepopuliarumo priežasčių buvo bibliotekose sukauptos literatūros kalba ir turinys. Į mokytojų mėginimus propaguoti biblioteką valstiečių tarpe, nurodant, kad ten yra daug įdomių ir naudingų knygų, valstiečiai paprastai atsakydavo, kad „gerai būtų jomis naudotis, jeigu jos būtų išspausdintos žemaičių kalba...; rusų kalbą mes suprantame blogai ir tai ne visi“⁵⁷. Šią priežastį nurodo ir savo atskaitose liaudies mokyklų direktijos⁵⁸.

Vilniaus švietimo apygardos inspektorius N. Odincovas viename savo straipsnyje apie liaudies bibliotekų veiklą šioje apygardoje, analizuodamas priežastis, dėl kurių šiose bibliotekose taip mažai knygų skaitoma baltarusių ir lietuvių gubernijose, pabrėžia, kad „valstietis baltarusis dar neišugdė savyje skaitymo poreikio... Visiškai kitaip žiūri į knygų skaitymą lietuviai — jie mėgsta skaityti. Šventadienį lietuviu rankose būtinai maldaknygė, šventas raštas arba kokia kita... knyga. Visos šios knygos jo nuosavos ir nupirktos už gan brangią kainą. Tačiau, deja, jo simpatijos skirtos ne rusiškai knygai. Retas jų mėgsta pastarąją. Žymi dauguma lietuvių įsigyja knygų išimtinai lietuvių kalba ir, be to, išspausdintų ne rusiškuoju, o lotyniškuoju-lenkiškuoju šriftu. Šių knygų tarpe nereta ir užsienio leidinių, kurių kryptis ryškiai priešinga Rusijai“⁵⁹.

Vienas iš pagrindinių liaudies bibliotekų uždavinių buvo atitraukti lietuvius nuo šios literatūros, pratinti juos prie rusiškos knygos. Tačiau tai buvo bergždžias darbas, turint galvoje liaudies bibliotekų literatūros sudėtį ir turinį, kuris mažai buvo suderintas su realiais skaitytojų interesais ir poreikiais.

Dauguma liaudies bibliotekų skaitytojų buvo moksleiviai arba neseniai baigę mokyklą jaunimas. Antai 1901 m. Kauno gubernijos liaudies bibliotekose skaitytojų moksleivių buvo apie 60%⁶⁰, o 1905 m. — net 85%⁶¹. Suaugę skaitytojai dažniausiai naudojosi biblioteka grynai utilitariniais tikslais, imdami knygas žemės ūkio klausimais. Ypač buvo reikalaujama literatūros iš bitininkystės, kuri buvo čia plačiai paplitusi.

Kitaip liaudies bibliotekų steigimas ir vystymasis klostosi Suvalkų gubernijos lietuviškose apskrityse (pvz., Kalvarijos). Čia nuo 1897—1899 m. veikė rusiškos-lenkiškos liaudies bibliotekos⁶². Jos buvo ne liaudies švietimo ministerijos (kaip Kauno ir Vilniaus gubernijose), o Vidaus reikalų ministerijos žinioje ir tiesiogiai priklausė valsčių valdyboms (пригминные библиотеки). Bibliotekininkais jose, žinoma, laisvanoriškais pagrindais dirbo ne mokytojai, o valsčių raštininkai arba valstybinių

⁵⁵ Zr. O—в Н. Вспомогательные средства народной школы..., с. 159.

⁵⁶ Zr. Matusas J. Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas. K., 1937, p. 98.

⁵⁷ LTSR CVIA, f. 567, apr. 1, b. 1, D 22, l. 7—8.

⁵⁸ Zr. LTSR CVIA, f. 567, apr. 12, b. 10227, l. 86—87.

⁵⁹ O—в Н. Библиотеки для народного чтения..., с. 199—200.

⁶⁰ Zr. Горбачик С. Очерки по истории начального народного образования в Ковенской губернии. Ковно, 1903, с. 72.

⁶¹ Zr. LTSR CVIA, f. 567, apr. 12, b. 10227, l. 87.

⁶² Zr. LTSR CVIA, f. 1010, apr. 1, b. 1703, l. 5.

dvarų administratoriai. Šios bibliotekos, sukomplektuotos, kaip jau galima spręsti iš jų pavadinimo, vien literatūra rusų ir lenkų kalbomis, veikė didele dalimi grynai lietuviškuose rajonuose. Tai dar vienas caro valdžios organų vykdomas kultūrinės politikos nacionaliniuose pakraščiuose nenuoseklumo ir tiesiog bukumo pavyzdys. Kauno ir Vilniaus gubernijose buvo daromos visos pastangos priešpastatyti lietuvius lenkams, panaikinti pastarųjų įtaką vietiniams gyventojams, o lenkiška knyga buvo čia ujamama iš liaudies ir net iš komercinių bibliotekų. Tuo tarpu Suvalkijoje, atvirkščiai, caro valdžios organai sudarydavo palankias sąlygas krašto lenkinimui ir per mokyklą, ir per biblioteką.

Tačiau šios rusiškos-lenkiškos bibliotekos nesuvaizdino čia žymesnio vaidmens. Tai rodo jų darbo rodikliai. Kalvarijos apskrityje veikė trys šio tipo bibliotekos: Alytuje, Simne ir Urdamine⁶³. Knygų fondas bibliotekose svyravo nuo 300 iki 500 tomų, tačiau knygų jose buvo išduodama, kaip rodo žemiau pateikiama lentelė⁶⁴, visiškai mažai:

Bibliotekos pavadinimas	Išduota knyga								
	1900 m.	1901 m.	1902 m.	1903 m.	1904 m.	1905 m.	1906 m.	1907 m.	1908 m.
Alytaus	740	566	320	231	275	497	64	48	37
Simno	432	345	742	300	155	523	360	137	73

Šių bibliotekų skaitytojų sudėčiai ir jų interesams pavaizduoti čia pateikiama Alytaus rusiškos-lenkiškos bibliotekos 1906 m. ataskaita. Skaitytojų žymią daugumą sudarė žemdirbiai — 858, „miestiečiai“ — tik 150/o. Taip pat skaitytojų daugumą sudarydavo vadinamieji katalikai — lenkai ir lietuviai — 900/o, antroje vietoje žydai — 100/o. Pagal skaitytojų amžių žymią jų daugumą sudarydavo vaikai ir paaugliai iki 15 metų — 840/o, nuo 15 iki 21 metų — 100/o ir vyresni kaip 21 metų — 60/o. Išduotų knygų 610/o sudarė knygos lenkų k. ir 390/o — rusų k. Daugiausia buvo skaitoma beletristika⁶⁵. Kaip matome iš šių duomenų, rusiškų-lenkiškų bibliotekų veikla maža kuo skyrėsi nuo liaudies bibliotekų prie mokyklų veiklos Kauno ir Vilniaus gubernijose.

Aukščiau pateikta lentelė apibūdina visą šių bibliotekų vystymosi kelią. Iš pradžių, kol buvo draudžiama lietuviška knyga, šios bibliotekos dar turėjo šiek tiek skaitytojų, po 1905—1907 m. revoliucijos, kai laisvai pradėjo plisti lietuviška knyga ir atsirado lietuviškų kultūros-švietimo draugijų bibliotekų bei skaityklų, jos lengvai nukonkuravo rusiškas-lenkiškas bibliotekas, nors naudojimas šiomis bibliotekomis buvo nemokamas. Vietiniai cariniai administracijos organai šių rusiškai-lenkiškų bibliotekų veiklos susilpnėjimą aiškino tuo, kad bibliotekos nepapildomos naujais literatūra, ir, be to, jos veikia tokiuose rajonuose, kur dauguma gyventojų blogai arba visiškai nemoka rusų ar lenkų kalbų⁶⁶. Vienintelis šių bibliotekų finansavimo šaltinis, iš kurio buvo imamos lėšos ir fondų komplektavimui, buvo valstiečių sueigose tvirtinamos tam reikalui specialiai skiriamos sumos, tačiau nuo 1905 m. valstiečiai atsisakydavo jas tvirtinti.

Tuometiniai rusų pedagoginiai žurnalai («Вестник воспитания», «Русская школа» ir kt.), jau nekalbant apie Vilniaus gubernatoriaus ofi-

⁶³ Žr. LTSR CVIA, f. 1010, apr. 1, b. 1703, l. 6.

⁶⁴ Žr. ten pat.

⁶⁵ Žr. LTSR CVIA, f. 1010, apr. 1, b. 2013, l. 6.

⁶⁶ Žr. ten pat, l. 2.

ciozą — laikraštį «Виленский вестник», vietinių administracijos organų pastangas organizuoti Vilniaus švietimo apygardos kaimo vietovėse rusiškų liaudies bibliotekų tinklą įvertino gana optimistiškai ir kaip teigiamą reiškinį. Buvo pabrėžiama, kad „bibliotekų liaudies skaitymui prie Vilniaus švietimo apygardos kaimo mokyklų steigimas laikytinas itin svarbiu savo reikšme dalyku, neabejotinai vaisingu savo pasekmėmis“⁶⁷. Buvo kalbama apie didelius šios priemonės mastus, teigiama, kad bibliotekų tinklas auga nepaprastai greitais tempais „iš dalies liaudies mokyklų direktorių iniciatyvos dėka, o iš dalies, vykdant pačių valstiečių pageidavimus“⁶⁸, „kurie labai noriai prisidėdavo savo lėšomis prie bibliotekų papildymo knygomis“⁶⁹. „Visos bibliotekos apygardoje atidarytos ir papildomos literatūra iš vietinių lėšų, kas rodo, kad vietiniai gyventojai supranta raštingumo ir apskritai švietimo būtinumą“ — rašoma žurnale «Русская школа»⁷⁰, kad jie uoliai skaito knygas šiose bibliotekose⁷¹. Pabrėžiama didelė kultūrinė šių nemokamų bibliotekų steigimo reikšmė, bibliotekos vaidmuo kovoje prieš „Romos katalikų pastangas polonizuoti vietinius gyventojus“⁷² ir t. t.

Užsienio lietuvių spauda rusiškų liaudies bibliotekų Lietuvos kaime vystymo faktą sutiko itin priešišškai, kaip naują ir pavojingą caro vyriausybės priemonę, vykdant lietuvių rusifikacijos politiką. Pasisakoma prieš „maskoliškus plaučius“, kuriais „prigrūstos šios skaitinyčios“, ir, visų pirma, prieš šovininę istorinę literatūrą, prieš tokių „Lietuvos geradėjų“ gyvenimų aprašymus, kaip, pavyzdžiui, „tokio pažymaus žmogaus kaip Muravjovas“ „Kaip man rodos, — rašo toliau „Vienybė lietuvininkų“⁷³, — lietuviai nelabai noringai griebsis už to gudiško skaitymo, bet visgi tos skaitinyčios gali būti labai pavojingos lietuvių“ „Gera žinoma yra apjakinanti ypatybė maskoliškų pradinių mokslainių: Ar tai vienas mes matome, kursai pramokęs truputį gudiškai skaityti... nori pasirodyti, kad va jis toksai jau „mokytas“... Toksai pasididžiudamas prieš kitus ims skaityti gudiškas knygeles knygynėlių ir dar labiau apjėkęs pavirs į psgudį, kitas nors neapsipaikina bebūdamas mokslainėje, gali pamėgti skaitymą, o negaudamas lietuviškų knygelių, gali griebtis beveik varu jam kišamų gudiškų „plaučių“, o ir tokį gudiškas skaitymas išves iš kelio“⁷⁴.

Tačiau nei rusų reakcinės spaudos optimistinės prognozės, nei užsienio lietuvių spaudos būkštavimai nepasitvirtino. Cariniai „švietėjai“ ir šiame kultūrinio darbo bare parodė visišką savo nesugebėjimą vystyti konstruktyvų kultūros-švietimo darbą gyventojų tarpe. Jų prie kaimo pradinių mokyklų steigiamos bibliotekos liko visiškai svetimos lietuvių liaudžiai. Tai iškalbingai liudija aukščiau pateikti jų veiklos duomenys.

Apie šį carinių švietimo organų nepasisekimą, vystant liaudies bibliotekų tinklą, atvirai rašė ir vietinė rusiškoji spauda: „Jeigu mes pažvelgsim į mūsų kraštą ir ypač į Kauno guberniją, tai pamatysim, kad čia užmokyklinio švietimo srityje padaryta labai mažai, tikriau pasakius, nieko nepadaryta. Pagal 1890 m. nuostatus, bibliotekų-skaityklų neorganizuojama ne tik Kauno gubernijoje, bet ir visame Siaurės vakarų krašte. O prie Kauno gubernijos 180 liaudies mokyklų įkurti specialūs mokyklinių bibliotekų skyriai, vadinamieji knygų liaudies skaitymui skyriai, kasmet papildomi labai nežymiu knygų kiekiu (pernai, 1903 m., pvz., buvo

⁶⁷ «Русская школа», 1895, № 10, c. 199.

⁶⁸ «Вестник воспитания», 1895, № 6, c. 170—171.

⁶⁹ Ten pat.

⁷⁰ «Русская школа», 1902, № 12, c. 158.

⁷¹ Zr. ten pat, p. 160.

⁷² Ten pat, p. 161.

⁷³ „Vienybė lietuvininkų“, 1894, Nr. 5, p. 54.

⁷⁴ Ten pat.

įsigyta tik 131 knyga už 43 rublius) ir jokiū būdu negali būti lyginami su gerai įrengta biblioteka-skaitykla. Ir iš tikrųjų, kiekvienoje bibliotekoje mažiau kaip 200 knygų... Nesunku pastebėti, kad tokios mažytės bibliotekos,— ją galima, taip sakant, įsidėti į kišenę — reikšmė labai nežymi: iš kiekvienos bibliotekos vidutiniškai ima (per metus) 43 skaitytojai ne daugiau kaip 120 knygų. Norint, kad šie mokyklinių bibliotekų skyriai būtų atitinkamai sukomplektuoti naujomis knygomis, reikėtų skirti šiam reikalui ne 60, o šimtus rublių. Tuo tarpu tokių lėšų valstiečių bendruomenės duoti nepajėgia, o Liaudies švietimo ministerija... neduoda šiam reikalui nė kapeikos... Nesunku suprasti, kad nurodyti liaudies bibliotekų skyriai... negali vaidinti užmokyklinio švietimo srityje to svarbaus vaidmens, kokį jie faktiškai turėtų atlikti⁷⁵.

Pasibaigė visišku krachu ir kai kurios kitos carinių „švietimo valdininkų“ priemonės lietuviškam kaimui „šviesti“ Šių priemonių tarpe pirmiausia paminėtini knygų sandėliai prie liaudies mokyklų. Jų steigimo iniciatorius buvo Vilniaus švietimo apygardos kuratorius kunigaikštis A. Širinskis-Sichmatovas, 1863 m. sausio 12 d. išleidęs cirkuliarą dėl šių sandėlių steigimo⁷⁶. Iš esmės ši mintis turėjo sveiką grūdą. Kaimo, ypač labiausiai nutolusių nuo miestų vietovių, gyventojams turėjo būti sudarytos sąlygos įsigyti literatūros. Tvarkyti sandėlius ir prekiauti knygomis buvo pavesta mokytojams. Būtinai šiam reikalui apyvartinis kapitalas buvo sudarytas iš kontribucijos rinkliavų⁷⁷. Be to, norėdamas paskatinti pardavinėti knygas, apygardos kuratorius iš pradžių net buvo rekomendavęs mokytojams sutikti, kad knygos būtų siunčiamos jų algų sąskaita.

1864 m. atsirado pirmieji knygų sandėliai prie mokyklų Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijose, o 1865 m. — ir Kauno. 1869 m. šioje gubernijoje jau veikė 17 knygų sandėlių⁷⁸. Tačiau, nors jų tinklas ir augo, jų prekių apyvarta turėjo tendenciją smukti. 1870 m. visuose Kauno gubernijos knygų sandėliuose buvo parduota knygų už 933,54 rub., 1880 m. — už 643,63 rub., 1890 m. — net už 477,36 rub., o 1901 m. Kauno gubernijoje jau veikė tik 16 sandėlių, kurie sugebėjo parduoti tik 1749 knygas ir brošiūras už 450,66 rub. Dar mažesnė apyvarta tais metais buvo Vilniaus gubernijoje. Čia buvo parduota 1397 knygos, brošiūros ir mokslo priemonės už 288,64 rub.⁷⁹

Knygų sandėliai neturėjo pasisekimo dėl tos pačios priežasties, kaip ir liaudies bibliotekos. Juose siūloma literatūra visiškai neatitiko gyventojų dvasinių poreikių. A. Širinskis-Sichmatovas, steigdamas šiuos sandėlius, nustatė ir juose parduodamos literatūros asortimentą. Visų pirma, juose turėjo būti pardavinėjamos evangelijos senąja slavų ir rusų kalba, stačiatikių maldaknygės bei psalmynai, pasakojimai vaikams apie Kristaus gyvenimą, „šventųjų“ Nifonto ir Jefrosinijos Polockietės gyvenimai ir kita panaši religinė makulatūra, be to, dar elementoriai. „Štai šitos knygos, švietimo apygardos vadovybei pasiūlius, turėjo pirmam kartui patenkinti sužadintą liaudyje žinių troškimą, sukelti jai norą toliau šviestis“⁸⁰ — samprotauja švietimo inspektorius Gorbačikas. Šis „literatūros“ asortimentas galėjo tik galutinai atstumti valstietį — lietuvių nuo rusiškų knygų skaitymo, užgniaužti jame bet kokius norus toliau šviestis. Tiesa, vėliau šis asortimentas buvo kiek papildytas beletristine ir mokslinė populiarąja literatūra, taip pat keliomis knygutėmis žemės ūkio klausimais, tačiau ir jos retai surasdavo pirkėją. Vienoje iš Vilniaus gubernijos

⁷⁵ «Ковенский телеграф», 1904, № 74, с. 1—2.

⁷⁶ Зр. Горбачик С. Очерки по истории..., с. 62, 63.

⁷⁷ Зр. ten pat, p. 66.

⁷⁸ Зр. О—в Н. Вспомогательные средства народной школы..., с. 162.

⁷⁹ Зр. ten pat, p. 161.

⁸⁰ Горбачик С. Очерки по истории..., с. 66.

liaudies mokyklų direkcijos ataskaitų rašoma: „Knygų sandėliuose knygų prekyba vyko silpnai. Pirkėjai... buvo daugumoje atvejų moksleiviai, kurie įsigydavo juose sau mokymo priemonių“⁸¹.

Dar blogesnė padėtis buvo su lietuviškais knygomis, išspausdintomis rusiškais spaudmenimis, kurias taip pat turėjo platinti prie mokyklų įsteigti knygų prekybos sandėliai. Kaip yra žinoma, šie raštai nesulaukė pritarimo liaudyje, jie liko jai svetimi ir buvo atvirai boikotuojami⁸². Šis reiškinys švietimo apygardos valdininkų buvo aiškinamas tuo, kad „pogrindiniuose priešvalstybiniuose lietuvių leidiniuose buvo griežčiausiai draudžiama pirkti žemaičių knygas, išspausdintas rusų literomis, o kas tokią knygą gavo, tas turi ją tuoj sudeginti, nes skaityti ir saugoti tokias knygas yra griekas“⁸³. Šios agitacijos pasekmėje 1901 m. visoje gubernijoje minėtieji sandėliai pardavė vos 6 šio pobūdžio leidinius už 1 rub. 92 kap.⁸⁴ Švietimo apygardos kuratoriaus nurodymu, šiuos leidinius buvo leista platinti nemokamai moksleivių tarpe. Susidomėjo šiuo klausimu net pats caras. Jo paliepimu Liaudies švietimo ministerija paprašė žinių iš Vilniaus apygardos kuratoriaus, „kokios priemonės taikomos, kad pas mus būtų spausdinama pakankamas kiekis lietuviškų leidinių rusų spaudmenimis ir kaip vyksta jų platinimas“⁸⁵. Kuratorius, savo ruožtu, kreipėsi į Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktorių, prašydamas painformuoti „kaip platinama literatūra lietuvių kalba, išspausdiną rusiškuoju šriftu ir ypač L. Tolstojaus apysaka „Kaukazo nevalnikas““. Štai ką atsakė į šį užklausimą direktorius: „Iš viso Kauno gubernijoje buvo paskirstyta nemokamai liaudies mokyklų geresniųjų moksleivių tarpe 597 egzemplioriai šios knygutės. Sprendžiant iš mokytojų pranešimų, knygutės turinys padarė gerą įspūdį ne vien moksleiviams, bet ir jų tėvams“. Akmenės liaudies mokyklos mokytojas rašė, kad „šios apysakos turinį dauguma moksleivių pilnutinai įsisavino..., daugiau negu pusė gavusių knygutę moksleivių ją labai gyrė, tačiau kartu jie nurodė... korektūros klaidas... ir tai, kad kai kurie žodžiai perduodami vietinį tarimą neatitinkančiomis raidėmis. Šeši iš perskaičiusiųjų brošiūrą moksleivių pareiškė, kad jie skaitė garsiai ją tėvams, tuo suteikdami jiems didelį malonumą“⁸⁶.

Teigiama apie knygutės padarytą įspūdį atsiliepia ir Skaudvilės bei Darbėnų liaudies mokyklų mokytojai. Kai Darbėnų mokyklos mokytojas perskaitęs knygutę valstiečiams, šie prašė jį dovanoti jiems knygutę ir išreiškę pageidavimą, kad panašių knygučių būtų ir liaudies bibliotekoje.

Tiktai Plungės ir Svėkšnės mokytojai konstatavo ne visai palankų moksleivių nusistatymą šios brošiūros atžvilgiu. Ypač tai būdinga Plungės mokyklos moksleiviams. Mokytojas, šį nusistatymą paaiškino blogą tėvų įtaką. „Nors pasaka ir gera, — kalbėję moksleiviai, — tačiau joje yra neteisingai išverstų žodžių, ir todėl ji ne visai suprantama“⁸⁷.

Vilniaus apygardos kuratorius, praveddamas šį „testą“, parinko, žinoma, tokią knygą, kurios turinys galėjo susilaukti palankiausių atsiliepiimų. Šis didžiojo rusų rašytojo kūrinys, be abejo, padarė lietuviui valstiečiui didelį įspūdį, ir jis dovanodavo tai knygutei ir kalbos klaidas, ir rusiškąjį jos šriftą. Tačiau daugumos kitų rusiškais spaudmenimis išleistų lietuviškų knygų turinys negalėjo sukelti tokio susidomėjimo. Tai buvo keletas elementorių, kalendorių, religinio turinio knygelėlių ir kitų mažai

⁸¹ LTSR CVIA, f. 567, apr. 15, b. 398, l. 231.

⁸² Zr. Lietuvių literatūros istorija. T. II. V., 1958, p. 34.

⁸³ О—в Н. Вспомогательные средства народной школы..., с. 162.

⁸⁴ Zr. ten pat.

⁸⁵ LTSR CVIA, f. 567, apr. 1, b. 1022, l. 1—7.

⁸⁶ Ten pat, l. 4.

⁸⁷ Ten pat, l. 6.

reikšmingų leidinių. Iš viso per 40 spaudos draudimo metų cariniai švietimo organai sugebėjo išleisti vos 50 lietuviškų leidinių. Visiškai aišku, kad jie jokia būdu negalėjo atsilaikyti prieš kasmet vis augantį ir besiplečiantį lietuviškų raštų lotyniškais raidėmis srautą. Ir čia carizmas parodė savo visišką nesugebėjimą paremti savo baudžiamąją akciją kultūros-švietimo srityje (lietuvių spaudos lotyniškais raidėmis uždraudimas ir kt.) konstruktyviomis priemonėmis, o jei tokių priemonių ir buvo imamasi, tai jos buvo anemiškos, pusinės, vykdomos biurokратиškai, realiai neatsižvelgus į laiko aplinkybes ir į liaudies tradicijas, į jos poreikius bei nusistatymus, ir todėl neduodavo jokių apčiuopiamų rezultatų. Tai galima pasakyti ir apie carinių švietimo organų priemones, „rūpinantis“ Lietuvos kaimo kultūros kėlimu, steigiant čia liaudies bibliotekas ir „platinant“ knygą.

Liaudies blaivybės globos komitetų veikla kultūros-švietimo srityje

1894 m. gruodžio 20 d. caras patvirtino Liaudies blaivybės globos komitetų (Комитеты попечительства о народной трезвости) įstatus. Šių komitetų pagrindinis uždavinys buvo „apsaugoti gyventojus nuo piktnaudžiavimo svaiginamaisiais gėrimais“⁸⁸. Siekiant šio tikslo, komitetai turėjo rūpintis kultūringu liaudies poilsiu, organizuodami arbatines, bibliotekas-skaityklas, liaudies namus bei teatrus, sekmdienio mokyklas, rengdami liaudies skaitymus bei koncertus ir pan. Komitetai priklausė Finansų ministerijos Vyriausiajai netiesioginių mokesčių ir valstybinio gėrimų pardavimo valdybai. Gubernijose, apskrityse ir stambesniuose miestuose buvo suorganizuoti vietiniai Liaudies blaivybės globos komitetai. Gubernijų komitetų pirmininkais buvo gubernatoriai, o nariais — dvasinės žinybos atstovai pagal vietinės vyskupijos valdžios paskyrimą, gubernijos bajorijos vadovas, apygardos teismo pirmininkas ir prokuroras, vicegubernatorius, valdytojai — išdo rūmų, valstybinių turtų, kontrolės rūmų, akcizo, mokesčių ir t. t.; be to, į komitetą įeidavo taip pat ir aukštųjų mokslo įstaigų atstovai, jeigu tokios buvo komiteto veikimo rajone, liaudies mokyklų direktoriai ir vienas vidurinių mokyklų direktorius pagal švietimo apygardos paskyrimą, vyskupijos cerkvinčių-parapijinių mokyklų prižiūrėtojas, valstiečių žemės banko vietinio skyriaus valdytojas, gubernijos žandarų valdybos viršininkas, karinės žinybos atstovas pagal karo ministro paskyrimą, medicinos inspektorius ir t. t. Analogiškai buvo sudaryti ir apskričių komitetai. Čia pirmininkavo apskrities bajorijos vadovas, o nariais buvo skiriami vietiniai dvasinių žinybų atstovai, įstaigų viršininkai, policmeisteris ir t. t. Kaip matėme, Liaudies blaivybės globos komitetų vadovybė buvo sudaroma iš visų vietinių žinybų vadovų arba bent jų atstovų. Tai turėjo pakelti šių komitetų autoritetą ir sudaryti palankesnes sąlygas jiems veikti, o kartu užtikrinti, kad šis veikimas būtų visiškai suderintas su caro valdžios politika. Be aukščiau paminėtų asmenų, į komitetų sudėtį galima buvo rinkti garbės narius ir narius rėmėjus; jie buvo renkami iš asmenų, kurie pasižymėdavo, teikdami draugijai ypatingas paslaugas⁸⁹. Komitetus finansavo Finansų ministerija per savo vyriausiąją netiesioginių mokesčių ir valstybinio gėrimų pardavimo valdybą. Šios valdybos sąmatoje buvo numatytos ir atskirų komitetų sąmatos. Be to, komitetai turėjo ir savo atskirus pajamų šaltinius (iš liaudies namų, arbatinių ir valgyklų, iš teatro vaidinimų ir pasilinksmini-

⁸⁸ Зг. Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Вне-школьное образование, с. 289.

⁸⁹ Ten pat, p. 274.

mų ir iš aukų). Kauno gubernijos komiteto sąmatos projekte 1914 metams iš 36 946 rub. iš išdo buvo numatoma asiguoti 14 780 rub., o kitas lėšas komitetas turėjo imti iš savo papildomų finansavimo šaltinių⁹⁰. Nė viena kultūros-švietimo organizacija tais laikais nedisponavo tokiomis lėšomis.

Vilniaus ir Kauno gubernijose liaudies blaivybės globos komitetai buvo įsteigti 1897 metais. Vilniaus gubernijos komiteto pirmininku tapo pats gubernatorius I. Cepolenskis⁹¹. Tais pačiais metais buvo įsteigti apskričių komitetai Vilniuje ir Trakuose, o 1898 m. — Švenčionyse, Vileikoje ir kituose Vilniaus gubernijos apskrities centruose⁹².

Vilniaus Komiteto įsteigimas buvo sutiktas labai palankiai, ypač toje visuomenės dalyje, kuri rimtai buvo susirūpinusi liaudies kultūrinio lygio kėlimu. Ypatingai opus buvo liaudies bibliotekų ir skaityklų miesto gyventojams organizavimo klausimas. Jeigu kaimo vietovėse liaudies bibliotekos buvo steigiamos prie pradžios mokyklų, tai miestuose tai nebuvo praktikuojama, o komercinės bibliotekos prie knygynų buvo mažai prieinamos liaudžiai dėl palyginti aukšto abonemento mokesčio.

1902 m. gruodžio 13 d. iš Vilniaus Apskrities liaudies blaivybės globos komiteto sudėties pagal finansų ministro susitarimą su vidaus reikalų ministru buvo išskirtas savarankiškas Vilniaus miesto komitetas⁹³. Tai pagyvino komiteto darbą. Vilniaus gubernatorius suteikė komitetui paramą, išskirdamas patalpas komiteto kanceliarijai ir posėdžiams. Vilniaus miestas buvo paskirstytas į tris rajonus: į centrinę miesto dalį, darbininkų rajoną ir priemiestį, kur gyveno daugiausia sentikiai. Kiekviename rajone buvo išrinktas rajono globėjas (участковый попечитель) iš turinčių pasitikėjimą valdžios organuose ir autoritetą savo rajono žmonių tarpe asmenų, kurie, gerai žinodami savo rajono gyventojų poreikius ir poreikius, galėjo sėkmingai vykdyti savo pareigas. Jie turėjo rūpintis, iš vienos pusės, teisinga gerimų prekyba ir antialkoholinėmis priemonėmis, iš kitos pusės — liaudies masy „protiniu ir moraliniu vystymusi“⁹⁴. Norėdamas geriau atlikti savo funkcijas, komitetas sudarė tris skyrius: techninį, bibliotekinį ir liaudies skaitymų bei pramogų. Techninis skyrius užplanavo liaudies namų statybą. Šie namai, pirmiausia, buvo reikalingi, vykdant švietėjiško pobūdžio uždavinius, t. y. organizuojant liaudžiai garsinius skaitymus, specialius kursus, „žinojimo ir mokėjimo“ klases, išduodant knygas skaityti, taip pat aprūpinant liaudį informacine literatūra ir įrengiant liaudies muziejų. Be to, liaudies namai turėjo tarnauti kaip „protingų pramogų vieta“⁹⁵. Šių liaudies namų statybai Vilniaus miesto taryba 1898 m. dar Vilniaus liaudies blaivybės globos apskrities komitetui buvo išskyrusi 10 tūkst. rub., kurie 1903 m. buvo perduoti miesto komitetui. Už juos buvo įsigytas sklypas, tačiau liaudies namai Vilniuje taip ir nebuvo pastatyti — neatsirado turtingo globėjo, kuris paaukotų reikalingą sumą, o Finansų ministerija ir Miesto taryba Rusijos—Japonijos karo laikotarpiu ir ekonomiškai sunkiais pokario metais nerasdavo lėšų šiam reikalui. Vilniaus komitetui, neturėjusiam savų liaudies namų ir salės, sunku buvo organizuoti platesnio masto masines priemones⁹⁶.

⁹⁰ Zr. Matusas-Šedauskas J. Kaip Rusijos valdžia blaivino Lietuvą? — „Sargyba“, 1929, Nr. 10, p. 337.

⁹¹ Zr. Памятная книжка Виленской губернии на 1898 год, Вильна, 1897, с. 15.

⁹² Zr. ten pat, p. 258, 291.

⁹³ Zr. Отчет о деятельности Виленского городского комитета попечительства о народной трезвости за 1903 год, Вильна, 1905, с. 8.

⁹⁴ Zr. ten pat, p. 4.

⁹⁵ Zr. ten pat, p. 15.

⁹⁶ Zr. Отчет о деятельности Виленского городского комитета попечительства о народной трезвости за 1904 год. Вильна, 1906, с. 23.

Tačiau iš viso Vilniaus miesto komitetas išplėtė gana aktyvią veiklą. 1904 m. komitetas savo žinioje, be keturių bibliotekų-skaityklų, turėjo vyrų sekmadienio mokyklą — 211 moksleivių; iš jų dauguma buvo darbininkai ir amatininkai. Mokykloje buvo ir sava nedidelė biblioteka (325 knygos). Savo žinioje jis taip pat turėjo moterų nemokamą vakarinę mokyklą — 111 moksleivių — ir rankdarbių mokyklą — 209 moksleivės; 1904 m. komitetas suorganizavo liaudies chorą ir orkestrą, dramos mėgėjų ratelį, kuris, be vadevilių ir divertismentų, statė ir Ostrovskio pjeses. Platesnį užmojį įgavo skaitymai liaudžiai su šviečiančiais paveikslais. Pasireiškė komitetas, ir organizuojant liaudžiai šokių vakarus, koncertus, vaikštynes; 1904 m. komiteto žinioje esančias aštuonias arbatines-valgyklas, nepilnais duomenimis, aplankė daugiau kaip 350 tūkst. žmonių⁹⁷.

Visų šių priemonių tarpe komitetas daugiausia nuveikė liaudies bibliotekų-skaityklų organizavimo srityje.

Mintį steigti Vilniuje liaudies bibliotekas ir skaityklas iškėlė Jevgenja Povolockaja, atvykusi į Vilnių iš Charkovo, kur ji vadovavo raštingumo komiteto nemokamai liaudies skaityklai ir bibliotekai. Vilniuje tokio komiteto nebuvo, tad nebuvo ir organizacijos, kuri rūpintųsi liaudies bibliotekų steigimu. Kai 1897 m. Vilniuje įsikūrė Liaudies blaivybės globos komitetas, J. Povolockaja kreipėsi į šį komitetą, pasiūlydama projektą įkurti liaudies biblioteką, kuri aptarnautų „žemiausios Vilniaus miesto klasės gyventojus — beturčius“. Pirmoji nemokama skaitykla buvo iškilmingai atidaryta 1898 m. gegužės 10 d. Skaityklos globėja buvo paskirta J. Povolockaja. Tų pačių metų lapkričio 1 d. buvo gautas leidimas atidaryti prie skaityklos ir biblioteką. 1899 m. gegužės 26 d., atžymint visoje Rusijoje didžiojo rašytojo A. Puškino šimtąsias gimimo metines, pirmosios skaityklos-bibliotekos vadovybės prašymu šiai bibliotekai buvo suteiktas A. Puškino vardas. Gausiai dalyvaujant visuomenei, prie skaityklos durų buvo pritvirtinta lenta su užrašu «1-ая бесплатная читальня и библиотека в память А. С. Пушкина». Nuo šiol ši biblioteka paprastai buvo vadinama Puškino skaitykla-biblioteka (Пушкинская)⁹⁸.

J. Povolockaja, būdama demokratinių pažiūrų, nuoširdžiai siekė paversti šią pirmąją Vilniaus biblioteką-skaityklą tikrą liaudies švietimo židiniu, tačiau ji buvo suvaržyta veikiančių įstatymų ir taisyklių. Pradžioje Blaivybės globos komiteto bibliotekos-skaityklos veikė pagal Liaudies švietimo ir Vidaus reikalų ministerijų liaudies bibliotekoms taikomas taisykles. 1922 m. birželio 13 d. buvo patvirtintos taip pat taisyklės ir Blaivybės globos komiteto žinioje esančioms bibliotekoms-skaitykloms. Šios taisyklės skyrėsi nuo analoginių taisyklių tik savo pirmuoju punktu, kur buvo nustatyta šių bibliotekų priklausomybė nuo komiteto. Kiti punktai atitiko veikiančiąsias taisykles. Komiteto steigiamos nemokamos liaudies bibliotekos-skaityklos galėjo turėti tik tuos leidinius, kuriais Liaudies švietimo ministerijos buvo leista naudotis liaudies skaityklose-bibliotekose. Atsakingą už vadovavimą bibliotekai asmenį turėjo tvirtinti gubernatorius, kuriam buvo pavesta šių bibliotekų priežiūra ir teisė prireikus šalinti bibliotekų vadovus ir uždarinėti pačias skaityklas⁹⁹. Tokiu būdu ir šios bibliotekos buvo visiškai priklausomos nuo caro biurokratų saviavaliavimo.

⁹⁷ Зг. Отчет о деятельности Виленского городского комитета попечительства о народной трезвости за 1904 год, с. 23.

⁹⁸ Зг. Отчет 1-ой бесплатной Виленской читальни-библиотеки уездного комитета попечительства о народной трезвости в память А. С. Пушкина. 1898—1899 г., Вильна, 1900, с. 1.

⁹⁹ Фальборк Г. и Чернолуцкий В. Вне-школьное образование, 100.

Naujai atidarytos A. Puškino v. skaityklos-bibliotekos vadovybę sudarė skaityklos ir bibliotekos globėjas — asmuo, kuris rūpinosi materialiniais bibliotekos reikalais, skaityklos ir bibliotekos vedėjas, „atsakingas vyriausybei už visus vidaus reikalus“, ir dvi (kurį laiką net trys) biblioteki inkės — jaunos išsilavinusios merginos. Skaityklos-bibliotekos darbą prižiūrėjo tam tikras 3—4 asmenų komitetas, kurio pareiga buvo atrinkti literatūrą ir periodiką, ruošti metines ataskaitas ir pan. Be to, biblioteka turėjo ir savo aktyvą — visą eilę asmenų, kurie be jokio atlyginimo savo noru atlikdavo bibliotekoje įvairiausių darbus, budėdavo pagal tam tikrą grafiką skaitykloje, padėdavo bibliotekininkėms išduoti abonemente knygas, sudaryti katalogus, tvarkyti knygas, paruošti dienos darbo ataskaitas ir t. t.¹⁰⁰

Savo darbo rodikliais A. Puškino biblioteka-skaitykla pirmavo kitų Vilniaus bibliotekų tarpe. Jos knygų fondas, kuris įkūrimo pradžioje sudarė 1750 knygų, 1904 m. jau viršijo 4580 knygų¹⁰¹. Lankytojų bibliotekoje (abonemente) buvo 28 384, o skaitykloje — 10 615, iš viso 38 999. Nė viena Vilniaus biblioteka, net turtinga Vilniaus Viešojo biblioteka, negalėtų pasigirti tokiu lankomumu ir knygų apyvarta. Nors ši biblioteka komplektavo savo fondus, tiksliai laikydamosi cenzūros nustatytų rėmų, ji stengėsi išspausinti iš Liaudies švietimo ministerijos mokslinio komiteto sąrašų viską, kas juose buvo vertingesnio. Tai rodo ir šios bibliotekos fondo sudėtis: religinė-moralinė literatūra, kuri kitose bibliotekose sudarė žymią fondo dalį, šioje bibliotekoje siekė vos 6,4%, užtat grožinė literatūra sudarė daugiau negu pusę viso fondo (55,4%), daugiau, negu religinės, buvo literatūros gamtos mokslų klausimais (8,8%) ir istorinės literatūros (15%). Turėjo biblioteka ir vaikų literatūros rinkinį (14,4%). Tačiau, nepaisant visų bibliotekos pastangų, ši literatūra negalėjo patenkinti skaitytojų, ypač suaugusių. Tai rodo bibliotekos skaitytojų sudėtis. Suaugusių lankytojų skaitykloje buvo tik trečdalis (33,4%), paauglių — 38,4%, o vaikų — 28,2%. Abonemente suaugusių skaitytojų buvo 38,19%. Šie rodikliai būdingi visoms Rusijos bibliotekoms. Daugumoje jų suaugusių skaitytojų lyginamasis svoris buvo dar mažesnis. Skaitytojų moterų skaičius bibliotekoje sudarė vos 25%. Vilnius — daugianacionalinis miestas. Tad nacionaliniu atžvilgiu apie trečdalį abonemento skaitytojų sudarė rusai ir baltarusiai, apie ketvirtadalį — lietuviai ir lenkai ir kiek daugiau, negu trečdalį, — žydai. Užtat skaityklos lankytojų žydų buvo pusė, antroje vietoje buvo „katalikai“ (t. y. lietuviai ir lenkai) — 22,58% ir tik trečioje vietoje rusai — 13,8%.

Bibliotekos skaitytojų socialinė sudėtis rodo, kad šios liaudžiai skirtos bibliotekos, kad ir kuo geriausiai tvarkomos, toli gražu neatitikdavo savo tiesioginės paskirties. Kaip jau nurodyta, ir skaitykloje, ir abonemente didesnę pusę skaitytojų sudarė moksleiviai. Tuo tarpu amatininkų ir darbininkų abonemente buvo vos 7%, o skaityklos lankytojų tarpe — apie 17%.

Kokią literatūrą skaitė šie skaitytojai? Skaitykloje, žinoma, žymia dalimi — laikraščius ir žurnalus. „Didesnė dalis suaugusių, — skaitome ataskaitoje, — reikalauja laikraščio. Nors turime 7 egzempliorius..., jų visiškai nepakanka“. Susidomėjimas periodika ypač padidėjo ikirevoliucinės krizės ir Rusijos—Japonijos karo metais. Abonemente išduotos literatūros 71,5% sudarė beletristika, toliau seka vaikų literatūra — 16,45%, istorinė — 7,98%, mokslinė — 3,48% ir paskutinėje vietoje religinė — 1,9%. Ją imdavo tik kilę iš kaimo kareiviai. Dažniausiai buvo reikalaujama

¹⁰⁰ Отчет 1-ой бесплатной Виленской читальни-библиотеки..., с. 11.

¹⁰¹ Зг. тег пат, р. 3—4; таір пат Зг.: Отчет о деятельности Виленского комитета попечительства о народной трезвости за 1904 год, с. 9.

rusų klasikų, tarp kurių 1899 m. pirmą vietą užėmė Turgenevas (paimta 1583 kartus), Puškinas (1176), Dostojevskis (1042), L. Tolstojus (1041), Gogolis (1007) ir t. t. Iš užsienio rašytojų pirmąja nuotykinės literatūros atstovai — Mainas Ridas (946), Žiulis Vernas (782) ir kt. Iš populiarios mokslinės literatūros daugiausia buvo reikalaujamas Rubakinas. Tarp kitko, šios rūšies literatūra ypač domėjosi amatininkai ir darbininkai.

Klausimą, kodėl beletristikos pareikalavimo lyginamasis svoris toks didelis, bibliotekininkai aiškino tuo, kad skaitytojai iš liaudies nepakankamai pasiruošę suvokti mokslinę literatūrą, neturį abstraktaus mąstymo įgūdžių, be to, dauguma jų žiūrį į skaitymą kaip į poilsį.

Įvertinant A. Puškino v. bibliotekos darbą, reikia pabrėžti, kad, gal būt, tai buvo viena tų retų tais laikais bibliotekų, kur buvo analizuojami skaitytojų interesai, dirbamas su jais darbas, nuoširdžiai siekiama juos šviesti.

Netrukus po to, kai buvo atidaryta A. Puškino v. biblioteka-skaitykla (ši biblioteka veikė centriniame miesto rajone, Pylimo, dabart. Komjainimo, gatvėje), atsirado viena po kitos dar trys bibliotekos-skaityklos: M. Muravjovo vardo biblioteka-skaitykla (Rūmų g.)¹⁰², Snipiškių biblioteka-skaitykla Skaplerių gt.¹⁰³, išleidusi ir savo katalogą¹⁰⁴.

Po 1905 m. revoliucijos buvo įkurta biblioteka-skaitykla taip pat ir Antakalnyje¹⁰⁵. Komitetas stengėsi taip išdėstyti savo bibliotekų-skaityklų tinklą, kad bibliotekos aptarnautų visus miesto rajonus. 1897—1898 m. įsikūrus apskričių globos komitetams, prie jų iš pradžių buvo įsteigtos arbatinės, o kiek vėliau ir skaityklos Trakuose, Švenčionyse, Ašmenoje ir kai kuriuose kituose Vilniaus gubernijos miestuose bei miesteliuose.

Kauno gubernijos liaudies blaivybės globos komitetas buvo įkurtas 1897 m. birželio 4 d.¹⁰⁶. Jo pirmininku tapo Kauno gubernatorius S. Suchodolskis, o valdybos nariais — šventikas D. Jaruševičius, bajorijos vadovas N. Zubovas ir kt. Netrukus komitetai buvo suorganizuoti ir gubernijos apskričių centruose. Tačiau jų veikla pradžioje vystėsi gan lėtai tempais.

Kaune pirmoji apskrities blaivybės globos arbatinė buvo atidaryta 1897 m. gruodžio viduryje, t. y., praėjus beveik pusei metų po to, kai buvo įkurtas komitetas. Po to komiteto veikla vėl apmirė ištisiems metams, ir tik 1898 m. gruodžio 21 d. jis teįstengė atidaryti nemokamą sekmadienio mokyklą¹⁰⁷, o praėjus dar pusei metų, 1899 m. gegužės 27 d., prie komiteto arbatinės buvo iškilmingai atidaryta nemokama skaitykla, pagal tradiciją pavadinta A. Puškino vardu. Kitą dieną skaitykla ir biblioteka jau galėjo naudotis skaitytojais¹⁰⁸.

Tais pačiais metais spalio 21 d., dalyvaujant Vilniaus generalgubernatoriui, įvyko Kauno miesto komiteto įrengtų liaudies namų iškilmingas įšventinimas ir įkūrimo aktas. Komiteto narys Kauno gubernijos istorio-

¹⁰² Зг. Краткий отчет бесплатной народной в память графа М. Н. Муравьева... библиотеки читальни... Вильна, 1900, с. 4—5.

¹⁰³ Зг. Отчет о деятельности Виленского городского комитета попечительства о народной трезвости за 1904 г., с. 10—12.

¹⁰⁴ Зг. Каталог книг и периодических изданий бесплатной народной библиотеки-читальни в память А. В. Суворова. Вильна, 1902.

¹⁰⁵ Зг. Отчет о деятельности Виленского городского комитета попечительства о народной трезвости. Вильна, 1910, с. 9.

¹⁰⁶ Зг. Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 год. Ковна, 1897, отд. II, с. 72.

¹⁰⁷ Зг. Памятная книжка Ковенской губернии на 1900 год. Ковна, 1899, отд. II, с. 70.

¹⁰⁸ Зг. ten pat, p. 76.

grafas K. Gukovskis padarė trumpą pranešimą, kuriame papasakojo apie Kauno liaudies namų įkūrimą. Iš pranešimo paaiškėjo, kad materialinės sąlygos liaudies namams organizuoti buvo sudarytos tada, kai kolegijos tarėjas inž. R. Lopato paaukėjo šiam reikalui žemės sklypą su pastatais. Iš surinktų lėšų komitetui pavyko pastatyti naujus pastatus ir iš dalies perstatyti esamus. Siuose pastatuose buvo įrengti liaudies namai, o prie jų — biblioteka ir skaitykla. Liaudies teatre buvo planuojama rengti liaudžiai prieinamus spektaklius, garsinius skaitymus, liaudies choro koncertus ir t. t. Prie liaudies namų buvo numatyta suorganizuoti taip pat žemės ūkio padargų bei sėklų sandėlį ir prieinamą liaudžiai juridinę konsultaciją¹⁰⁹.

Tačiau Kauno blaivybės globos komiteto bibliotekos-skaityklos, nepakankamai aprūpintos literatūra ir blogai tvarkomos, nepajėgdavo konkuruoti su populiaria Kauno skaitymo mėgėjų draugijos biblioteka, ypač po to, kai ji buvo reorganizuota demokratiniais pagrindais 1904 m.¹¹⁰

Pagal 1904 m. ataskaitą¹¹¹, biblioteka prie Kauno komiteto liaudies namų kainavo 346 rub. 35 kap., ji turėjo 1958 knygas, abonentų joje buvo tik 230, o lankytojų — 11 186 (1903 m. jų buvo 14 787). Tuo būdu, jos veikla, palyginus su ankstesniais metais, silpnėjo, ir tai vyko dėl to, kad biblioteka buvo neturtinga knygų ir negaudavo pakankamai lėšų naujai literatūrai įsigyti.

Prie bibliotekos-skaityklos buvo suorganizuotas pigių knygų pardavimas, tačiau taip pat nesėkmingai — 1904 m. knygų buvo parduota vos už 28,76 rub.

Iš pradžių energingai ėmėsi darbo 1897 m. įsteigtas Šiaulių apskr. liaudies blaivybės globos komitetas. Be tokių priemonių, kaip uždraudimas gerti svaiginamuosius gėrimus gatvėse šalia degtinės parduotuvių bei pavartėse ir uždarymas kai kurių pasižymėjusių savo kenksminga veikla smuklių, komitetas, norėdamas „praplėsti intelektualinį tamsiosios masės akiratį“, atidarė nemokamą skaityklą ir biblioteką, pavadintą A. Puškino vardu, ir suorganizavo prie liaudies auditorijos savaitinius nemokamus garsinius skaitymus, demonstruojant paveikslus su projekcinės lempos pagalba. Šios priemonės dažnai būdavo gausiai lankomos klausytojų miestiečių ir darbininkų¹¹². Be to, buvo atidarytos dvi arbatinės. Čia lankytojai galėjo pasiskaityti kai kurių dienraščių: «Свет», «Биржевые ведомости», «Северо-Западное слово» ir kt., publikai patraukti arbatinės įsigijo du muzikinius aparatus, taip pat šachmatų ir šaškių. A. Puškino vardo bibliotekoje-skaitykloje 1902 m. sausio 1 d. jau buvo 833 tomai įvairių knygų už 1083 rub. Nuo tų metų komitetas įvedė šioje bibliotekoje nemokamą abonementą, knygos buvo išduodamos už nedidelį užstatą arba pristačius komiteto nario garantiją. Ši priemonė padidino skaitytojų skaičių. Per 1901 m. skaitytojams į namus buvo išduota 4076 knygos, o skaityklos lankytojų buvo 2850, iš jų vyrų — 638, paauglių — 1908, moterų — 121, mergaičių — 183. Šie skaičiai yra būdingi tuometinei Rusijos liaudies bibliotekai. Pagrindinį skaitytojų kontingentą sudarė paaugliai moksleiviai (73%), moterys skaitytojų tarpe užėmė labai kuklią vietą (11%). Skaitykloje buvo išduota 3166 knygos. Didžiausią paklausą turėjo, kaip ir kitur, grožinė literatūra, iš viso — 2296 knygos, po jos sekė geografinė — 389 knygos, istorinė — 164 knygos, gamtos moks-

¹⁰⁹ Зр. Памятная книжка Ковенской губернии на 1900 год. Отд. II, с. 80.

¹¹⁰ Зр. Владимировас L. Visuomeninių bibliotekų vystymasis Lietuvoje 1861—1917 m. — Vilniaus Valst. V. Kapsuko v. universiteto Mokslinės bibliotekos metraštis 1958—1959. Vilnius, 1961, p. 67—105.

¹¹¹ «Ковенский телеграф», 1905, № 137, с. 4.

¹¹² Гукковский К. и Пташкин И. Город Шавли. В приложении к Памятной книжке Ковенской губ. на 1903 г. Ковна, 1903, с. 65.

lų ir žemės ūkio — 177 knygos ir t. t. Pažymėtina, kad skaitytojai vengdavo skaityti religinę-moralinę literatūrą, kurios bibliotekoje buvo gausu. „Siekiant, kad liaudžiai artimesnis taptų menas, ir norint suteikti jai galimybę protingai leisti laisvalaikį“, 1898 m. prie liaudies auditorijos komiteto buvo suorganizuotas liaudies choras ir orkestras, liaudies auditorija kartu su A. Puškino vardo biblioteka buvo įkurdintos name, kurį specialiai šiam tikslui pastatė vienas vietinis pirklys ir išnuomavo jį komitetui dvylikai metų už 1200 rub. metinių nuompinigių. Tas pastatas turėjo 500 vietų salę¹¹³. Salėje 1904 m. spalio 31 d. buvo pastatyta Keturakio pjesė „Amerika pirtyje“. Šis pirmas legalus lietuviškas pastatymas Siauliuose susilaukė didžiulio pasisekimo.

Panevėžyje apskrities liaudies blaivybės globos komitetas suorganizavo arbatinę 1897 m., o po metų prie jos — biblioteką-skaityklą¹¹⁴. Komitetas blaivybės propagandai ir savo įstaigoms išlaikyti skirdavo nemažai lėšų; antai 1903 m. šioms tikslams buvo asignuota 9743 rub. Bibliotekoje 1903 m. buvo 1003 tomai knygų. Skaitytojų abonemente tais metais buvo 164, jiems išduota 2106 knygos. Šalia arbatinės ir bibliotekos komitetas suorganizavo „sceną liaudies spektakliams“ ir juridinę konsultaciją. Arbatinė buvo aprūpinta gramfonu. Tačiau, nepaisant visų šių „atrakcionų“, arbatinė ir biblioteka buvo mažai lankomos: jos buvo tolokai nuo turgaus, ir todėl jas lankydavo, kaip rašo caro valdininkai, „tik tai beturčiai miestiečiai arba paskaityti laikraščio, arba paklausti gramofono muzikos“¹¹⁵.

Į 1904 m. pabaigą Kauno gubernijoje prie liaudies blaivybės globos komitetų arbatinių provincijos vietovėse veikė jau 21 biblioteka-skaitykla, jų tarpe Telšių apskrityje: Telšių mieste, Sėdos, Skuodo, Plungės ir Varnių miesteliuose; Ukmergės apskrityje: Ukmergės mieste, Leliūnų, Sėtos, Kovarsko, Raguvo, Anykščių, Užpalių miesteliuose; Panevėžio ir Šiaulių apskrityse tik pačiuose apskričių centruose; Raseinių apskrityje: Tauragėje, Jurbarko, Kelmėje, Kaltinėnuose, Raseinių mieste; Zarasų (Novoaleksandrovsko) apskrityje — tik pačiame Zarasų mieste, Kauno apskrityje — Kėdainių mieste¹¹⁶.

Sie duomenys ne visai atitinka Kauno gubernijos liaudies blaivybės globos komiteto ataskaitos 1904 metams santrauką, paskelbtą vietinėje spaudoje¹¹⁷. Pagal šios ataskaitos duomenis, 1904 m. gubernijos teritorijoje veikė 69 komiteto arbatinės ir valgyklos, kurias aplankė 1 mln. žmonių. Iš šių arbatinių 58 prumeravo periodinius leidinius ir tik 13 jų turėjo bibliotekas-skaityklas su abonementu. Neturtingiausi šiuo atžvilgiu buvo Zarasų ir Telšių komitetai. Zarasų apskrities arbatinėse nebuvo net periodinių leidinių, Telšių apskrities arbatinės visiškai nerengė skaitymų. Biblioteka-skaitykla Kėdainių miestelyje prie vietinės arbatinės egzistavo nuo 1899 m., knygomis čia skaitytojai naudojosi nemokamai, abonentų atskaitiniais metais iš viso buvo tik 49, o lankytojų — 4452. Arbatinei išlaikyti buvo išleista 188,20 rub.

Ukmergės apskr. komitetas prie arbatinių atidarė 9 bibliotekas-skaityklas (Ukmergėje — 2, Utenoje, Kupiškyje, Leliūnuose, Sėtoje, Užpaliuose, Kovarske ir Raguvoje), tačiau jų veikla visiškai menka, keturiose iš jų atskaitiniais metais iš viso buvo tik 30 abonentų ir 5610 skaitytojų.

¹¹³ Зг. Гукoвский К. и Пташкин И. Город Шавли..., с. 66.

¹¹⁴ Зг. Памятная книжка Ковенской губернии на 1905 год. Ковна, 1904, отд. IV, с. 126.

¹¹⁵ Ten pat.

¹¹⁶ Зг. LTSR CVIA, f. 567, apr. 12, b. 7954, l. 14.

¹¹⁷ Зг. «Ковенский телеграф», 1905, № 137, с. 4.

1903 m. biblioteka-skaitykla buvo atidaryta Raseinių mieste. Ataskaitiniais metais ji turėjo 400 abonentų ir 8400 lankytojų, tačiau jos fondą sudarė vos 230 pavadinimų 563 tomai knygų 615,54 rub. vertės.

Ataskaitiniais metais Raseinių mieste buvo naujai atidaryta viena ir Ukmergės apskr. — trys bibliotekos. Abonentų ir lankytojų skaičius anksčiau įsteigtose bibliotekose greičiau sumažėjo, negu padidėjo.

Sis reiškiny, kaip nurodoma ataskaitoje, paaiškinamas tuo, kad bibliotekose ir skaityklose nebuvo vietinių periodinių leidinių, kurie galėtų patraukti daugiau skaitytojų. Be to, Kauno gubernijoje komiteto bibliotekų ir skaityklų tinklas buvęs nepakankamas; dar mažiau buvę knygų sandėlių, sekmadienio mokyklų ir kt.¹¹⁸

Didžiausias tiek bibliotekų prie liaudies mokyklų, tiek ir blaivybės globos komiteto bibliotekų darbo trūkumas buvo tas, kad žymią skaitytojų daugumą jose sudarė moksleiviai. Suaugę nėjo į šias bibliotekas, nes nerasdavo jose literatūros pagal savo poreikius. Tai gerai suprato bibliotekų tarnautojai ir ne kartą yra iškelę šį opų klausimą į viešumą.

Antai Vilniaus liaudies blaivybės globos komiteto bibliotekininkai, jausdami savo skaitytojų dvasinius poreikius, kreipė valdžios organų dėmesį į tai, kad, suvaržytos įstatymų bei taisyklių, ypač komplektavimo srityje, šios bibliotekos negali atlikti savo švietėjiško vaidmens ir neteks savo pagrindinio skaitytojų kontingento. „Uždraudimas daugelio šiuolaikinių rašytojų ir aprobavimas klasikų nepilniais leidimais, ištraukomis, stoka knygų politiniais, ekonominiais ir socialiniais klausimais, taip pat knygų, suteikiančių tikrų žinių apie mokslus, o ne pasenusią informaciją, visa tai neatidėliotini klausimai, į kuriuos reikia atkreipti rimtą dėmesį“¹¹⁹. Ir toliau kalbama, kad atėjo laikas duoti skaitytojui iš liaudies visa tai, kas neuždrausta cenzūros. Kitaip liaudies bibliotekas lankysią tik vaikai, ir kiekvienas suaugęs skaitytojas ironiškai įvertinsiąs globos komiteto kvietimą lankyti biblioteką. Suaugusių skaitytojų mažėjimas — tai faktas, pastebimas visose globos komiteto bibliotekose...

1905 m. revoliuciniai įvykiai įnešė kai kurių naujovių net į tokias kultūros švietimo įstaigas, kaip carinių organų pilnutinai kontroliuojamus blaivybės globos komitetų bibliotekas, skaityklas, liaudies namus. Pirmiausia, tiek kitų sistemų kultūros švietimo įstaigose, tiek ir čia žymiai padaugėjo skaitytojų ir lankytojų. Pavyzdžiui, Vilniaus A. Puškino v. bibliotekoje-skaitykloje 1904 m. lankytojų buvo 38 999, o 1905 m. padaugėjo iki 56 320¹²⁰. 1906 m. sausio 15 d. įvyko Vilniaus miesto blaivybės globos komiteto posėdis, kuriame buvo nutarta ryšium su skaitytojų kontingento nuolatiniu augimu padidinti Vilniaus A. Puškino v. bibliotekai-skaityklai skiriamas lėšas knygoms ir periodikai įsigyti. Tame pačiame susirinkime A. Suvorovo v. bibliotekos-skaityklos vedėjas I. Kulaginas prašė komitetą leisti organizuoti skaitykloje pasikalbėjimus politine tematika, pavyzdžiui, apie Valstybės dūmą, apie rinkimus, apie vyriausybės aktus Dūmos ir rinkimų klausimu ir pan.¹²¹ — mat, skaityklos lankytojai reikalavo suaktualinti skaityklos darbą. Susirinkimas nutarė panašių pasikalbėjimų organizavimą rekomenduoti ir kitose blaivybės globos komitetų skaityklose ir arbatinėse. 1906 m. kovo 12 d. pirmas toks pasikalbėjimas buvo surengtas Vilniaus A. Suvorovo v. liaudies arbatinėje — dvasinės seminarijos dėstytojas Šešto skaitė pranešimą „Spalio 17 d. manifesto reikšmė“.

¹¹⁸ Зг. «Ковенский телеграф», 1905, № 137, с. 4.

¹¹⁹ Отчет о деятельности Виленского городского комитета попечительства о народной трезвости за 1904 г., с. 8.

¹²⁰ Зг. «Новая заря», 1906, № 68, с. 3.

¹²¹ Зг. ten pat.

Visiškai aišku, kad juodašimtiški blaivybės globos komitetai norėjo paversti savo sistemos bibliotekas, skaityklas, liaudies namus ir arbatines carinių priemonių propagavimo centrais liaudies masėse.

Tačiau ne visi komitetai revoliucijos metais rūpinosi stiprinti savo tinklą. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, Kauno gubernijos blaivybės globos komitetas, nutarė 1906 metams asignavimus savo tinklui sumažinti beveik dvigubai. Ryšium su tuo teko uždaryti net kai kurias komiteto skaityklas ir arbatines¹²². Kai kur, skaitytojų spaudžiami, komitetai 1905 m. įleido į savo skaityklas lietuviškus laikraščius, pavyzdžiui, „Vilniaus žinias“, o kartais net ir pažangią literatūrą, tačiau po metų kitų nuo šios praktikos vėl atsisakoma. „Lietuvos ūkininkas“ korespondencijoje iš Marijampolės rašo apie valdžios pastangas panaudoti arbatines juodašimtiškos propagandos tikslams. „Į arbatines pareina lenkiškos ir rusiškos knygos ir laikraščiai. Lietuviškų nėra nė vienos. Ką tose knygose rašo, paregėkite!.. Štai imu rusišką menką knygą, parašytą inž. Demčinskio „Ko nori žmonės, kurie vaikštinėja su raudonomis vėliavomis“ Cionai su purvais sumindžiota to paties vardo atsišaukimas Rusijos valstiečių sąjungos, kuri nori, kad žemė pereitų į rankas tų, kurie ją dirba. Kitoj tokios arbatinės knygपालaikėj radau didelį išniekinimą sukilusių 1871 m. Paryžiaus gyventojų.

Valdžiai išsigandus, buvo atsiradę pernai arbatinėje ir „Vilniaus žinios“, bet šiais metais valdžiai susiraminus, ir tasai lietuviškas laikraštis pasirodė nebereikalingas“¹²³. Korespondencijoje iš Sakių „Vilniaus žiniose“ taip pat skundžiamasi, kad vietinė blaivybės globos komiteto arbatinė su rusiška ir lenkiška periodika negalinti patenkinti lietuviškos publikos. Tokia periodika, kurioje telpa „visai bereikalingi, kai kada tik bobiški plepalai ant socialistų, tušti straipsniai ir mažos vertės žinios“¹²⁴, skaitytojams jokios naudos neduoda. Revoliucinių išstojimų metu arbatinė buvo sudaužyta kartu su monopolium¹²⁵. Esant tokiai padėčiai, revoliucinio pakilimo metais blaivybės globos komitetų bibliotekų-skaityklų ir arbatinių tinklas, ypač periferijoje, nustojo vaidinęs kokį nors žymesnį vaidmenį, patenkinant kultūrinius liaudies poreikius. Išimtį sudaro gal tik viena kita šios sistemos biblioteka-skaitykla Vilniuje, Kaune arba Siauliuose.

Skaitymai liaudžiai

Carinės administracijos organų ideologinio poveikio masėms priemonių arsenale svarbią vietą buvo užėmę taip pat ir skaitymai liaudžiai. Panaudoti šio pobūdžio masines priemones Vilniaus švietimo apygardoje tai šen, tai ten buvo mėginama jau nuo septintojo dešimtmečio pabaigos. 1876 m. gruodžio 24 d. caras patvirtino „Taisykles skaitymams liaudžiai gubernijos miestuose rengti“, kurios buvo paskelbtos tais pačiais metais ir Vilniaus švietimo apygardos aplinkraštyje¹²⁶. Pagal tas taisykles, liaudies skaitymus gubernijos miestuose leidžiama rengti draugijoms ir privatiems asmenims¹²⁷ tik su švietimo apygardos kuratoriaus leidimu; jis derina šį klausimą su vietiniu gubernatoriumi. Liaudies skaitymai buvo

¹²² Žr. «Новая заря», 1906, № 91, с. 4.

¹²³ „Lietuvos ūkininkas“, 1906, Nr. 44, p. 514.

¹²⁴ „Vilniaus žinios“, 1906, Nr. 194, p. 3.

¹²⁵ Žr. ten pat.

¹²⁶ Правила для устройства народных чтений в губернских городах. — Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1876 год, № 12, с. 438—440.

¹²⁷ Lietuvoje, kur visuomeninė ar privati iniciatyva kultūros-švietimo srityje buvo visiškai užgniauzta ir nebuvo draugijų, kurios galėtų imtis šio darbo, liaudies skaitymų organizavimas buvo pavestas specialiai nuolatinei komisijai liaudies skaitymams rengti, kuri buvo sudaryta iš švietimo apygardos ir dvasinės žinybos pareigūnų.

perduoti visiškam kuratoriaus žinion ir kontrolėn. Betarpiško vadovavimo liaudies skaitymams ir jų rengimo organizacinius klausimus, taip pat materialinę reikalo pusę turėjo tvarkyti jų įkūrėjai — minėtosios privačios draugijos arba asmenys; jų veiklą betarpiškai turėjo prižiūrėti liaudies mokyklų direktorius arba, jeigu jo nebūtų, vienas iš švietimo inspektorių. Skaitymams liaudžiai leidžiama buvo naudotis mokyklų patalpomis arba kitais visuomeninės paskirties pastatais miesto ribose. Užtat griežčiausiai pradžioje buvo draudžiama organizuoti skaitymus fabrikuose ir panašaus pobūdžio patalpose.

Skaityti liaudžiai buvo leidžiama tik tuos kūrinius arba ištraukas iš jų, kuriuos šiam tikslui buvo aprobavęs Švietimo ministerijos mokslinis komitetas arba Svecčiausiasis sinodas. Griežčiausiai buvo draudžiama duoti laisvą teksto atpasakojimą, deklamuoti tekstą, skaitovas turėjo skaityti kūrinių iš aprobuoto teksto, be jokių pakeitimų arba papildymų. Laisvi aiškinimai buvo leidžiami tik tai tuo atveju, jeigu skaitymas lydimas bandymais arba iliustruojamas paveikslais, tačiau jie neturėjo išeiti iš teksto turinio ribų.

Skaitovais galėjo būti skiriami, be šventikų ir mokytojų, taip pat ir kiti patikimi žmonės, tačiau tik po to, kai liaudies mokyklų direktorius suderindavo skaitovo kandidatūrą su gubernatoriumi.

Šios taisyklės tapo pagrindu ir pavyzdžiu visoms vėliau paskelbtoms analoginėms taisyklėms. Visų jų tikslas taip suvaržyti skaitymų organizatorių veiksmus ir įstatyti šias masines priemones į tokius siaurus rėmus, kad pro juos negalėtų pasiekti liaudį nė vienas gyvas žodis, nė viena laisva mintis.

Tačiau biurokратиškai tvarkomas ir ribojamas liaudies skaitymų rengimas šiame laikotarpyje dar nebuvo tapęs nuolatiniu ir sistemingu. Be to, minėtosios skaitymų liaudžiai taisyklės faktiškai nebuvo taikomos kaimui, kur liaudies mokyklos švenčių proga organizuodavo skaitymus, vadinamuosius „sekmadienių ir švenčių pasikalbėjimus“, kuriuose šalia moksleivių dalyvavo ir jų tėvai.

Šie vadinamieji pasikalbėjimai buvo pravedami be sistemos, be apgalvotos ir aprobuotos tematikos, o be to, ir liaudyje pasisekimo neturėjo. Siekiant geriau išnaudoti šią idėjinio poveikio masėms priemonę, Vilniaus gubernijos liaudies mokyklų direkcija savo tarybos 1883 m. rugpiučio 18 d. posėdyje apsvarstė „sekmadienio ir švenčių pasikalbėjimų prie visų pradinių liaudies mokyklų rengimo klausimą“ ir su šiame posėdyje priimtais nutarimais aplinkraščiu supažindino visus Vilniaus gubernijos liaudies mokyklų mokytojus¹²⁸.

Šių pasikalbėjimų, cirkuliare vadinamų skaitymais, pagrindinis uždavinys buvo „suteikti ir liaudžiai sveikų ir protingų pažiūrų, tiek religinių-moralinių, tiek ir patriotinių-istorinių, gamtinių bei agrikulturnių, ir įtvirtinti jas“. Salia šių uždavinių skaitymais buvo siekiama „kuo greičiau išlaisvinti liaudį nuo prietarų ir daugelio blogų papročių, palaikyti ir stiprinti liaudies siekimą šviestis“¹²⁹ ir t. t. Skaitymo rengimo centru turėjo būti kaimo liaudies mokykla, o rengėjais ir vykdytojais — mokytojas ir katalikų kunigas arba pravoslavų šventikas (žiūrint, kokią tikybą išpažindavo vietiniai gyventojai). Paties skaitymo pravedimo tvarka buvo nustatyta šitokia: skaitymą turėdavo pradėti kunigas arba šventikas, skaitydamas ištraukas iš Evangelijos ir jas komentuodamas, po to sekdamas pagrindinė programa, kurią parengdavo ir praveddavo mokytojas.

¹²⁸ Зг. Циркулярное предложение Виленской дирекции народных училищ законоучителям и учителям народных училищ; Циркуляр по Виленскому учебному округу за декабрь 1883 г. № 12, с. 517—521.

¹²⁹ Ten pat, p. 521.

Šios programos turinį sudarydavo skaitymas ištraukų iš aprobuotos literatūros, esančios liaudies mokyklos „fundamentalinėje“ bibliotekoje. Prie aplinkraščio buvo pridėtas paaiškinamasis raštas su metodiniais nurodymais, kaip pravesti skaitymus, kad jie sudomintų klausytoją ir nenuvargintų jo; toliau duota skaitymams rekomenduojamos literatūros tematinė programa¹³⁰. Daugiausia temų šioje programoje buvo numatyta iš senojo bei naujojo įstatymo istorijos skyriaus, iš viso 51 tema, pradedant pasaulio sukūrimu ir pirmųjų žmonių nusidėjimu ir baigiant Vilniaus kankiniais Antonijumi, Joanu ir Jevstafijumi. „Moraliniams mokslams“ buvo numatytos tik 7 temos, užtat tėvynės istorijai — net 34, dauguma jų buvo skirta Rusijos valdovams ir karams. Dvi šio skyriaus temos „Lietuvos kunigaikštystės įkūrimas“ ir „Lietuvos unija“ buvo skirtos vietinio krašto istorijai. Atskiras skyrius buvo numatytas tėvynės pažinimui; iš 9 šio skyriaus temų viena nagrinėjo latvių ir lietuvių tautų gyvenimą. Pasaulio pažinimui ir gamtos istorijai buvo numatytos 22 temos, kurios turėjo suteikti liaudžiai elementariausių žinių iš astronomijos ir gamtos mokslų. Nors klausytojų dauguma turėjo būti valstiečiai, žemės ūkiui programoje numatytos tik 9 temos. Tik viena tema daugiau turėjo kitas svarbus gyventojams programos skyrius — higienos. Nesunku suprasti, kad ši suaugusiems skirta skaitymų programa buvo vergiškai nukopijuota nuo veikiančių 1874 m. pradžios mokyklos nuostatų, kuriuose pirmuoju uždaviniu buvo iškeltas religinis-moralinis auklėjimas ir tik antruoju — tam tikrų elementarių bendrojo lavinimo žinių suteikimas.

1883 m. cirkuliaras privertė mokytojus ir šventikus suaktyvinti savo veiklą, rengiant skaitymus liaudžiai. Skaitymas pasidarė liaudies mokyklos mokymo darbo organine dalimi. 1901 m. Vilniaus gubernijoje skaitymai jau reguliariai vyko 79 liaudies mokyklose po 12—19 skaitymų per metus. Kiekviename skaityme dalyvavo nuo 100 iki 150 klausytojų — suaugusių ir vaikų¹³¹. Tačiau vėlesniais metais vietinių gyventojų susidomėjimas skaitymais ne tik kad nedidėjo, bet pradėjo mažėti.

Pagal Vilniaus liaudies mokyklų direkcijos ataskaitą 1905 m., visoje Vilniaus gubernijoje iš 274 kaimo liaudies mokyklų skaitymai liaudžiai daugiau ar mažiau sistemingai vyko tik prie 86. Kiekvienoje šių mokyklų tais metais buvo pravesa po 10—15 skaitymų. Klausytojų juose atsilankė 30—120 žmonių, daugiausia buvo liaudies mokyklų moksleivių. Kitose mokyklose skaitymai vyko tik sporadiškai, priklausomai nuo vietinių sąlygų ir aplinkybių¹³².

Skaitymus paprastai pajvairindavo mokyklos choras, kuris padainuodavo prie skaitymo turinio pritaikytas dainas ar giedodavo himnus. Prie Vilniaus miesto, Vileikos, Ašmenos ir Lidos parapijinių mokyklų, kurios įsigijo projekcines lempas, skaitymų metų visada buvo demonstruojami šviečiamieji paveikslai.

Jeigu skaitymų turinys dažnai ne visai patenkindavo liaudį, tai pritraukdavo ją į auditorijas šventinis muzikinis šių skaitymų apipavidalinimas ir ypač tokia naujovė, kaip projekcinės lempos (laterna magica) ir šviečiamieji paveikslai. Skaitymų rengėjai pastebėjo šį momentą ir stengėsi įsigyti šias lempas ir paveikslų kompleksus. Švietimo organai šiam reikalui neskirdavo pakankamai lėšų, dėl to gubernatoriai turėjo duoti leidimą rinkti valsčiuose po 15—20 rublių įsigyti projekcinėms lempoms ir šviečiamiesiems paveikslams¹³³.

¹³⁰ Зг. Циркулярное предложение Виленской дирекции народных училищ..., с. 521—532.

¹³¹ О—в Н. Вспомогательные средства народной школы..., с. 163.

¹³² Зг. LTSR CVIA, f. 567, apr. 12, b. 10227, l. 68.

¹³³ Памятная книжка Ковенской губернии на 1899 год. Ковно, 1898, отд. II, с. 70.

Kauno gubernijoje 1901 m. surinktomis lėšomis buvo įsigyta 33 projekcinės lempos, kurios pagal nustatytą eilę aptarnaudavo visų gubernijos mokyklų rengiamus šventinius skaitymus. Šie skaitymai, ypač su šviečiamųjų paveikslų demonstravimu, sutraukdavo gan gausią auditoriją. 1901 m. vidutiniškai vieną skaitymą aplankė 115 klausytojų. Toliau, bręstant revoliucinei krizei ir didėjant gyventojų pasipriešinimui caro vyriausybės priemonėms, susidomėjimas skaitymais pradėjo mažėti. Pagal nepilnus 1905 m. duomenis, pirmojoje pusėje Kauno gubernijos kaimo vietovėse įvyko tik 127 skaitymai, kuriuose dalyvavo 10 105 asmenys, o antrajame pusmetyje, ryšium su „priešiskais išstojimais prieš rusų mokyklą, skaitymų pravedimas ir visai pasidarė neįmanomas“. Skaitytojų pagrindinį kontingentą sudarė moksleiviai ir suaugę palstiečiai, kuriuos patraukdavo skaitymų aplinka¹³⁴. Ir po 1905—1907 m. revoliucinių įvykių skaitymai liaudžiai Kauno gubernijoje neturėjo pasisekimo kaimo gyventojų tarpe. Antai, 1913 m. šie skaitymai, kurių buvo suorganizuota iš viso 241, vyko tik prie 45 liaudies mokyklų, o dalyvavo juose tik 19 416 klausytojų.

Kitomis sąlygomis vyko skaitymai liaudžiai miestuose.

Vilniaus mieste į šių skaitymų rengimą pradėta rimčiau žiūrėti tik nuo 1884 m. Kai kurie švietimo darbuotojai ir valdininkai tais metais kreipėsi šiuo klausimu į Vilniaus švietimo apygardos kuratorių, prašydami leisti organizuoti liaudžiai skaitymus su šviečiamųjų paveikslų demonstravimu. Minėti asmenys atkreipė kuratoriaus dėmesį į tai, kad skaitymai „prisidės prie sveikų ir teisingų pažiūrų apie svarbiausius Rusijos istorinio gyvenimo momentus susidarymo toje daugianacionalinėje Vilniaus ir jo apylinkių gyventojų dalyje, kuri nebaigė ir negalėjo baigti ne vien vidurinės, bet ir pradžios mokyklos... Šioje visuomenės dalyje viešpatuoja... visiškai neteisingos pažiūros į Rusiją...“, kurias palaiko visų pirma lotynų kunigai ir brošiūros, paruoštos polonizmo dvasia¹³⁵. Visiškai aišku, kad tokie argumentai nesunkiai įtikino gubernatorių, ir leidimas organizuoti Vilniuje skaitymus buvo duotas. Į komisiją skaitymams vadovauti ėjo, be jos pirmininko — švietimo apygardos inspektoriaus A. Beleckio, Vilniaus mokytojų instituto ir vietinių gimnazijų direktoriai, taip pat liaudies mokyklų direktoriai. Atsirado eilė entuziastų ir iš mokytojų, kurie visuomeniniais pagrindais apsiėmė padėti, rengiant skaitymus. Jokių specialių lėšų šiam reikalui komisijai nebuvo išskirta, bet jai buvo suteikta teisė naudotis tuo, ką galėjo duoti vidurinės mokyklos. Skaitymai pradžioje vyko Vilniaus II gimnazijos II salėje, kurioje patogiai galėjo tilpti 150—170 klausytojų. Literatūrą skaitymams, šviečiamuosius paveikslus ir projekcinį aparatą komisija taip pat gaudavo mokyklose. Skaitytų netrūko, jais buvo vietiniai mokytojai.

1885 m. sausio 13 d. iškilmingai įvyko pirmas bandomasis skaitymas; į jį atėjo generalgubernatorius ir vietinė inteligentija. Sausio 20 d. buvo pirmas atviras skaitymas Vilniaus visuomenei; įėjimas buvo nemokamas, ir žmonių susirinko dvigubai daugiau, negu galėjo tilpti salėje. Teko neleisti moksleivių, kuriems buvo pažadėta surengti specialius skaitymus, ir įvestas apmokamas įėjimas (5 kap.). Nemokamai skaitymus galėjo lankyti tik tam tikras skaičius moksleivių (40 žmonių) ir kareivių. Apmokamo įėjimo įvedimas atbaidė dalį klausytojų; atbaidė juos, be abejo, ir skaitymų tematika, kurioje įsviešpatavo Rusijos istorijos dėstymas reakcine didžia-valstybine dvasia. 1885—1886 m. klausytojų vidutiniškai buvo 105, 1888—

¹³⁴ Žr. LTSR CVIA, f. 586, apr. 12, b. 10227, l. 86.

¹³⁵ Народный чтения с световыми картинами в г. Вильне. По отчетам председателя комиссии по устройству народных чтений в г. Вильне. — «Русская школа», 1886 г., № 1, с. 1; Циркуляр по Виленскому учебному округу на 1885 г. Вильна, 1886, отд. IV, с. 220—226.

1889 m. — 145. Skaitymų rengėjai, norėdami padaryti įtaką paprastam žmogui, mėgino paveikti jo sąmonę ne vien skaitymų turiniu, bet ir įvairiausiais išoriniais efektais. Su pasigėrėjimu aprašo juodašimtiškas „Vilenskij vestnik“¹³⁶, „kaip gerai patriotinėje dvasioje jie veikė mažai išsilavinusių klausytojų paprastas širdis“. Paskutinio skaitymo tema buvo skirta totorių jungui; perskaičius apie baisybes, kurias atnešė totorių antplūdis Rusijoje, toliau buvo iškeltas klausimas, kas gi išgelbėjo Rusiją? Į šį klausimą autorius atsakė: „Išgelbėjo Rusiją liaudis, kantri, ištverminga, visada ištikima sostui ir paklusni savo valdovams; išgelbėjo Rusiją išmintingi valdovai, ryžtingi, statą aukščiau visko savo liaudies gerovę; išgelbėjo Rusiją pravoslavų tikėjimas, ir kol Rusijoje bus stiprūs patvaldytė, pravoslaviškumas ir liaudiškumas, iki tol stipriai stovės ir Rusija“. Tuo momentu, kai buvo ištarti šie žodžiai, ekrane pasirodė viešpataujančio caro paveikslas ir suskambėjo himnas.

Tačiau „paprastosios širdys“ nesiduodavo paveikiamos, ypač darbininkai beveik nelankydamo šių skaitymų. „Į skaitymus ateidavo įvairių sluoksnių žmonės, — sakoma komisijos ataskaitoje, — gaila tik, kad paprasta liaudis, kurią šie skaitymai galėtų pamokyti, buvo atstovaujama auditorijoje daugiausia kareivių ir tarnaičių; labai retai užeidavo į skaitymus ir valstiečiai, kurie sekmadieniais atvykdavo į Vilnių“¹³⁷. Didžiausi skaitymų mėgėjai buvo pradžios mokyklų ir vidurinių mokyklų pirmųjų klasių moksleiviai¹³⁸.

Norėdama įtraukti į skaitymus liaudį, komisija nutarė organizuoti auditorijas ir Vilniaus miesto pakraščiuose. 1892 m. skaitymai buvo atidaryti taip pat prie Antakalnio parapijinės mokyklos, o 1894 m. paibaigoje atsirado ir trečioji auditorija Vilniaus naujamiestyje. Komisija su širdgėla buvo priversta prisipažinti, kad klausytojai blogai lanko skaitymus religine ir istorine tematika. Didžiausią pasisekimą turi literatūrinės (pvz., A. Puškino „Poltava“ ir „Kapitono duktė“, A. Tolstojaus „Kuni-gaiškis Serebrianis“ ir kt.) arba geografinės temos (Kaukazas, Krymas, Kinija, Prancūzija, Volga ir t. t.)¹³⁹.

Kiek gyvumo ir įvairumo pamėgino įnešti į skaitymus liaudžiai 1897 m. Vilniuje įsteigtas blaivybės globos komitetas, tačiau jis susidūrė su sunkumais — neturėdamas savo stambesnės auditorijos, turėjo organizuoti skaitymus nedidelėse arbatinių salėse arba samdyti teatrų sales ir imti iš klausytojų už bilietą po 5—10 kap. Dėl to sumažėdavo skaitymų klausytojų. Komitetas turėjo sunkumų ir su lektoriais. Tai kliudė reguliariai rengti skaitymus. Kaip teigiamą skaitymų bruožą reikia pažymėti tai, kad rengiamose paskaitose buvo mėginama sudominti liaudį gamtos mokslais. Paminėtinas, pavyzdžiui, gydytojo M. Majevskio liaudžiai skirtų paskaitų ciklas šiomis temomis: „Kaip vyksta gyvenimas žmogaus kūne“, „Apie kraujo takus“, „Apie ląstelę“ ir t. t.¹⁴⁰

Kauno mieste skaitymų liaudžiai organizavimo klausimą ne kartą kėlė vietinė administracija, buvo surinkta net lėšų šitam reikalui. Tačiau galutinai šis klausimas buvo išspręstas tik 1892 m., kai Kauno muzikos-dramos ratelis kreipėsi į švietimo apygardos kuratorių, prašydamas suteikti rateliui teisę organizuoti pagal 1876 m. taisyklės Kauno mieste skaitymus liaudžiai, panaudojant projekcinį aparatą. Netrukus leidimas buvo gautas, rateliui buvo perduotos tam reikalui iš vietinės visuomenės

¹³⁶ «Виленский вестник», 1885, № 37, с. 3.

¹³⁷ Циркуляр по Виленскому учебному округу на 1885 год, отд. IV, с. 222.

¹³⁸ Циркуляр по Виленскому учебному округу на 1894 год. Вильно, 1895, отд. IV, с. 398.

¹³⁹ Зг. «Русская школа», 1896, № 1, с. 5.

¹⁴⁰ Зг. Отчет о деятельности Виленского городского комитета попечительства о народной трезвости за 1904 год, с. 25.

surinktos lėšos, ir ratelis šalia veikiančių prie jo muzikos ir dramos sekcijų suorganizavo taip pat ir skaitymų liaudžiai sekciją. Šiai sekcijai kuratorius suteikė visas skaitymų komisijos teises ir funkcijas. Sekcija, nusipirkusi naują projekcinį aparatą, jau nuo 1893 m. pradėjo gana energingai veikti, organizuodama skaitymus, tuo tarpu kitos dvi ratelio sekcijos visiškai suiro, ir liaudies skaitymų sekcija nutarė atsiskirti nuo ratelio ir pradėti savarankiškai veikti kaip komisija¹⁴¹.

Kauno skaitymų komisija nuo pat savo veiklos pradžios susidūrė su finansiniais sunkumais: reikėjo sudaryti pakankamą šviečiamųjų paveikslų komplektą ir sistemingai jį papildyti, nes didelė publikos dalis ateidavo į skaitymus kaip tik dėl to „atrakciono“; skaitymai vyko miesto teatro salėje, už kurią komisija taip pat mokėdavo kas kartą po 10 rublių; bendros kiekvieno skaitymo išlaidos (už šviesą, bilietų išspausdinimą ir t. t.) sudarydavo kas kartą 22,50 rub., o surinktos už bilietus (dalis jų buvo apmokama) sumos niekada neužtekdavo padengti šių išlaidų¹⁴². Pirmaisiais komisijos veikimo metais miesto savivaldybė išskyrė jai 300 rub. subsidiją, tačiau toliau ją skirti atsisakė. Tur būt, savivaldybės neigiamas nusistatymas komisijos atžvilgiu susidarė vietinės įvairianacionalinės Kauno miesto visuomenės poveikyje, kuriai nepatikdavo atvira juodašimtiškas-klerikalinis daugelio skaitymų pobūdis. Nerasdama vietinės visuomenės ir savivaldybės paramos, komisija kreipėsi į gubernatorių, kuris pasiūlė savivaldybei nuo 1895 m. iš savo biudžeto numatyti asignavimus skaitymų liaudžiai komisijai¹⁴³.

Per pirmuosius dvejus komisijos veiklos metus (1894 m. — 1895 m. rugsėjo mėn.) komisija suorganizavo 33 skaitymus. Jų tematika mažai kuo skyrėsi nuo skaitymų liaudžiai tematikos Vilniuje ir kituose miestuose.

Tam tikra skaitymų dalis buvo skirta caro dinastijai išgarsinti ir pravoslavų religijai skleisti. Tai tokios temos, kaip „Dievo malonė carui“, „Romanovų įšviešpatavimas“, „Didysis pasninkas“, „Kristaus pažeminimas žemėje“ ir pan. Tos temos neturėjo didelio pasisekimo ir sulaukdavo geriausiai atveju 400—500 klausytojų, daugiausia varu atvartųjų mokslievių arba kareivių. Žymiai gausiau buvo lankomi skaitymai literatūrine tematika, ypač skirta vaikams; pavyzdžiui, į Jeršovo „Arkliuką Kupriuką“ atvyko 925 klausytojai (tai gausiausiai aplankytas skaitymas), į Puškino „Pasakas vaikams“ — 850, Gogolio „Tarasą Bulbą“ — 730 ir t. t. Ne taip gausiai buvo lankomi skaitymai istorine ir ypač moksline populiariąja tematika. Į skaitymą „Rusijos tautos“ susirinko 750 klausytojų, „Apie kometas ir planetas“ — 720, „1812 metai“ — 680, „Kristofas Kolumbas ir Amerikos atradimas“ — 625, „Apie griaustinį ir elektrą“ — 530, „Apie orei-vystę“ — 500 ir t. t.¹⁴⁴ Skaitymų sezonas paprastai buvo pradedamas rudenį ir tęsdavosi iki pavasario¹⁴⁵.

Iš viso skaitymus per aukščiau nurodytą laikotarpį aplankė 22 000 klausytojų, iš jų 10 000 nemokamai. Žymių klausytojų dalį sudarė moksleiviai ir kareiviai, daugumą jų vedavo į skaitymus organizuotai mokykla ar karinis dalinys. Darbininkų tarpe skaitymai didelio pasisekimo neturėjo. Skaitymų rengėjai, kaip jau buvo pabrėžta, stengėsi patraukti liaudį šviečiamaisiais paveikslais. Programos pabaigoje buvo demonstruojami „judantieji humoristiniai paveikslukai“ — kino filmo užuomazga. Švenčių programa į skaitymų programą buvo įjungiami mokyklų chorų pasi-

¹⁴¹ Зг. Ковенские губернские ведомости. Прибавление. 1895, № 74, с. 2.

¹⁴² Зг. ten pat, p. 3.

¹⁴³ Зг. ten pat.

¹⁴⁴ Зг. ten pat, Nr. 76, p. 3—4.

¹⁴⁵ Памятная книжка Ковенской губернии на 1897 год. Ковна, 1896, отд. III, 116.

rodymai, tačiau ir šios priemonės nepriviliodavo į skaitymus gausesnės suaugusių ir ypač darbininkų auditorijos. Tai privertė komisiją rengti skaitymus fabrikuose bei gamyklose, kas anksčiau buvo griežčiausiai uždrausta. Pirmas toks skaitymas su šviečiamųjų paveikslų demonstravimu įvyko 1898 m. kovo 15 d. „Vestfalijos“ gamykloje Šančiuose¹⁴⁶.

Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktorius apie šią, jo nuomone, gerai pavykusių priemonę pasiskubino pranešti Vilniaus švietimo apygardos kuratoriui: „Pradedant skaitymus, dalyvavo vietinės gimnazijos direktorius..., gubernijos žandarų valdybos viršininkas..., tvirtovės žandarų komandos vadas..., liuteronų pastorius..., fabrių inspektorius..., komisijos liaudies skaitymams rengti pirmininkas, gimnazijos mokytojas M. Sokolovas ir jo pavaduotojas S. Vsesviatskis, pašalinė publika, pakviesta į skaitymą gamyklos administracijos, gamyklos mokyklos moksleiviai bei moksleivės ir gamyklos darbininkai, iš viso 600 žmonių... Neturint pakankamai vietos mokykloje, skaitymas įvyko erdviame šaltkalvių cecho korpuse, paverstame šia proga auditorija su suolais, kėdėmis publikai ir estrada ekranui ir projekciniam aparatui. Skaitymas buvo atidarytas valstybiniu himnu, kurį pakaitomis šešis kartus atliko mokyklos choras ir karinis orkestras, kartu su tuo ekrane pasirodė caro..., carienės..., ir sosto įpėdinių... atvaizdai. Po to lektorius S. Vsesviatskis perskaitė Rubakino brošiūrą „Apie didingus ir rūšius gamtos reiškinius“; skaitymas buvo iliustruotas 36 šviečiamaisiais paveikslais. Baigus skaityti brošiūrą, buvo parodyta keletas landšaftinių ir humoristinių vaizdelių. Pertraukų metu grojo karinė muzika, o moksleivių choras atliko rusų liaudies dainas. Pabaigoje visiems moksleiviams ir moksleivėms, taip pat labiausiai raštingiems darbininkams buvo išskirstyta 575 egz. 19 pavadinimų populiarių brošiūrų, Charkovo komiteto išleistų raštingumui liaudyje skleisti...

Skaitymas buvo labai iškilmingas ir visais atžvilgiais pasisėkė. Prietyręs skaitytojas, be įdomaus turinio, sugebėjo išlaikyti skaitytojų dėmesį savo išraiškinga dikcija, o laterna magica sukeldavo ekrane reikalingus efektus.

Gamyklos administracija išreiškė savo pilnutinį pasitenkinimą tokiu sėkmingu skaitymu, kuris padarė pradžią sistemingam tokių skaitymų rengimui moksleiviams ir darbininkams¹⁴⁷.

Tačiau vietoj padėkos, Kauno liaudies mokyklų direktorius susilaukė nemalonumų. Nepaisant šešis kartus atlikto himno ir žandarų dalyvavimo šioje priemonėje, Vilniaus švietimo apygardos kuratorius palaikė kažkuo įtartinu tai, kad buvo išdalytos brošiūros, pareikalavo jų tikslaus sąrašo ir pavedė savo inspektoriumi ištirti, ar „paskirstyta literatūra atitinka savo paskirtį“¹⁴⁸.

Yra žinių apie skaitymus liaudžiai ir Šiauliuose. Leidimas organizuoti juos šiame mieste buvo gautas 1897 m. kovo 8 d.¹⁴⁹ Skaitymams vadovavo komisija su gimnazijos direktoriumi priešakyje. Šiaulių komisija parodė iš pradžių didelį veiklumą, iki 1898 m. sausio 1 d. ji suorganizavo 41 skaitymą, iš kurių 40 buvo su šviečiamaisiais paveikslais. Skaitymų vyko dažniausiai penktadieniais ir sekmadieniais. 38 šių skaitymų buvo skirti suaugusiems ir 3 — vaikams. Tačiau ir skaitymuose suaugusiems gausiai dalyvavo ir moksleiviai. Be jų, skaitymus lankė smulkūs prekybininkai, amatininkai, pardavėjai, siuvėjos, darbininkai, kareiviai.

¹⁴⁶ Зг. Памятная книжка Ковенской губернии на 1899 год..., отд. II, с. 73.

¹⁴⁷ LTSR CVIA, f. 567, apr. 1, b. 1071, l. 2—3.

¹⁴⁸ Ten pat.

¹⁴⁹ Зг. Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 год..., отд. III, с. 71. Dar prieš šiuos skaitymus Šiauliuose nuo 1896 m. kovo 22 d. vyko „dvasinio-moralinio turini“ skaitymai Šiaulių kalėjimo kaliniams. Juos, administracijai leidus, organizavo privačių asmenų ratelis.

Skaitymai pradžioje vyko taikos teisėjų suvažiavimų salėje¹⁵⁰, o vėliau — liaudies namuose.

Apie sistemingą skaitymų liaudžiai organizavimą mes turime žinių iš Panevėžio, Telsių, Raseinių, Švenčionių, Trakų, Marijampolės ir kitų Kauno, Vilniaus bei Suvalkų gubernijų miestų ir miestelių.

Kiek pagyvino skaitymų liaudžiai organizavimą, ypač miestuose ir miesteliuose, blaivybės globos komitetai. 1901 m. liepos 21 d. finansų ministras patvirtino taisykles, suteikusias komitetams teisę pasireikšti ir šioje srityje¹⁵¹.

Liaudies blaivybės globos komitetai dažniausiai koordinuodavo savo veiksmus, organizuojant skaitymus, su vietiniais švietimo organais ir mokyklomis. Dabar skaitymai liaudžiai vis dažniau vykdavo ne mokyklose, o komiteto arbatinėse arba skaityklose, o ten, kur komitetai turėjo savo auditorijas, kaip Kauno arba Šiaulių liaudies namuose, — šiose auditorijose¹⁵².

Tam tikrą veiklą, organizuojant skaitymus, parodė ir kai kurie apskričių blaivybės globos komitetai, pavyzdžiui, Švenčionių (Vilniaus gub.), Ukmergės (Kauno gub.). Pastarasis komitetas organizavo skaitymus ne vien apskrities centre, bet ir eilėje miestelių (Leliūnuose, Anykščiuose, Kupiškyje, Raguvoje, Utenoje). Skaitymai buvo organizuojami komiteto arbatinėse¹⁵³.

Visiškai aišku, kad skaitymų liaudžiai tematika negalėjo patenkinti kad ir kukliausių inteligento arba bent kiek prasilavinusio žmogaus intelektualinių poreikių. Negalėjo jų patenkinti ir mokymo įstaigų organizuojami literatūriniai-vokaliniai vakarai¹⁵⁴. Nors juose galėjo lankyti mokinių tėvai ir nusipirkę bilietus pašaliečiai, savo paskirtimi ir pobūdžiu tai buvo grynai mokyklinės, o ne visuomeninės priemonės.

Štai kodėl vis dažniau visuomenėje buvo keliamas klausimas dėl rimtų paskaitų, viešųjų bendrojo lavinimosi kursų arba „literatūrinių skaitymų“ organizavimo. Vilniuje tokias priemones pradėta rengti nuo 1900—1901 mokslo metų. Paskaitos pagal švietimo apygardos globėjo patvirtintą programą buvo skaitomos vietinio mokytojų instituto ir vidurinių mokyklų pedagogų literatūros, istorijos, politinės ekonomijos, fizikos ir fiziologijos klausimais¹⁵⁵. Šie paskaitų ciklai susilaukė didelio susidomėjimo, ir nors kai kurių paskaitų, ypač visuomeninių, tematika ir koncepcijos buvo idealistinės, o kartais tiesiog reakcinės, šie paskaitų ciklai, supažindindami Vilniaus visuomenę su naujaisiais mokslo pasiekimais, suvaidino tam tikrą teigiamą švietėjišką vaidmenį. Netrukus panašius paskaitų ciklus arba atskiras paskaitas pradėta organizuoti ir kituose stambesniuose Vilniaus ir Kauno gubernijos centruose (Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir kitur).

Pradėta rūpintis taip pat ir skaitymų liaudžiai pravedimo metodika bei lygiu, nes nuo to didžiąja dalimi priklausė ir auklėjamasis šių priemonių efektas. Norint padėti skaitymų rengėjams ir skaitovams, priede prie Vilniaus švietimo aplinkraščio periodiniame leidinyje «Народное образование в Виленском учебном округе» pasirodė eilė straipsnių, pavyzdžiui, F. Kudrinskio „Keletas patarimų, liečiančių skaitymus liau-

¹⁵⁰ Зг. Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1898 год. Вильна, 1899, с. 130.

¹⁵¹ Зг. Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Вне-школьное образование, с. 188.

¹⁵² Зг. Гуковский К. П. Город Ковна. Краткий историко-статистический очерк. Ковна, 1904, с. 119.

¹⁵³ Зг. Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1900 год, отд. VII, с. 462; отд. XII, с. 917—918.

¹⁵⁴ Зг. Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1904 год, отд. VI, с. 42; отд. III, с. 97—81; отд. V, с. 27; отд. VI—VII, с. 245, 995; отд. XI, с. 469 и т. д.

¹⁵⁵ Зг. Циркуляр по Виленскому учебному округу за 1902 год, отд. XII, с. 685.

džiai¹⁵⁶, V. Astapovičiaus „Kai kurios pastabos dėl skaitymų liaudžiai“¹⁵⁷ ir kt., kuriuose buvo mėginama, remiantis žymiųjų rusų pedagogų, ypač Ch. Alčevskajos, metodiniais darbais¹⁵⁸, suteikti skaitymų rengėjams ir skaitovams tam tikrą elementariausių pedagoginių priemonių bei metodų sistemą, be kurios skaitymai liaudžiai neduotų laukiamų rezultatų.

Tačiau skaitymai liaudžiai negalėjo duoti laukiamų rezultatų toli gražu ne tik dėl trūkumų, kurių buvo pravedimo metodikoje, o visų pirma, dėl to, kad jų rengėjai buvo sukaustyti taisyklių, ribojančių jų iniciatyvą, neleidžiančių praplėsti tematikos, atsižvelgti į klausytojų poreikius bei interesus. Skaitymai negalėjo iškovoti populiarumo liaudyje, ypač Kauno gubernijos kaimo gyventojų tarpe, ir dėl savo kalbos, nes, pačių kaimo mokytojų parodymais, tik trečdalis suaugusių lietuvių mokėdavo kalbėti rusiškai, o retas iš jų mokėjo skaityti tą kalbą. Bijodami sudaryti kad ir menkiausias sąlygas laisvajai minčiai prasiveržti, cariniai valdžios organai vengė bet kokių reformų šioje srityje. 1902 m. gruodžio 3 d. patvirtintos naujos taisyklės dėl skaitymų liaudžiai faktiškai reglamentavo senąją tvarką. Štai kodėl skaitymus liaudžiai, kaip ir daugelį kitų valdžios organų „zubatovinių“ priemonių švietimo srityje, didžiulė liaudies dalis laikė svetimomis savo dvasia ir net priešiškomis liaudžiai biurokratinėmis priemonėmis. Jos neretai buvo statomos greta carinės „monopolkos“ ir „ochrankos“¹⁵⁹.

* * *

Carinių valdžios organų veikla, vystant Lietuvoje liaudies bibliotekų, skaityklų-arbatinių, liaudies namų bei teatrų, knygų sandėlių ir kitų kultūros švietimo įstaigų tinklą, organizuojant skaitymus liaudžiai, literatūrinius-muzikinius vakarus ir kitas masines priemones, nemokamai dalijant literatūrą ir pan., nedavė laukiamų rezultatų. Pagrindinė priežastis, dėl ko neturėjo pasisekimo šios priemonės, buvo tai, kad carinių valdžios organų joms keliami uždaviniai visiškai neatitiko nei darbo žmonių klasinių interesų, nei jų nacionalinių savitumų, nei jų dvasinių poreikių. Visos carinės kultūros-švietimo įstaigų bei priemonių sistemos pagrindinis tikslas buvo ne kelti masių kultūros lygį, o auklėti jas reakcinės monarchistinės ir religinės ideologijos dvasia, sudaryti tam tikras ideologines užtvaras plintančioms masėse revoliucinėms idėjoms. Visiškai aišku, kad nei ši reakcinė ideologija, nei ją skleidžiančios įstaigos negalėjo būti populiarios darbo žmonių tarpe. Nieko nuostabaus, kad 1905—1907 m. revoliucijos dienomis Lietuvos valstiečiai šalia valstybinių degtinės parduotuvių, policijos nuovadų ir valsčiaus valdybų daužė taip pat carines mokyklas ir bibliotekas.

Didelį vaidmenį, demaskuojant carinių įstaigų politiką kultūros-švietimo srityje, suvaidino socialdemokratų organizacijos ir jų spauda. „Reikia pasakyti mūsų vyriausybės garbei, — rašė „Iskra“, nuplėsdama kaukę cariniam ministrui S. Vitei, kuris tariamai rūpinosi kultūriniais darbininkų poreikiais, — kad ji įtempia visas savo jėgas, veikdama prieš revoliucinių nuotaikų augimą rusų visuomenėje. Muša ji dviem kryptimis. Viena, ji užkėmša visas skyles, pro kurias gali skverbtis... opozicinės idėjos..., antra, — ji varo sau reikalingą propagandą žodžiu ir veiksmu... Ypač rimtų būkštavimų sukelia vyriausybei darbininkų klasė. Pasireiškiančios joje revoliucinės nuotaikos verčia vyriausybę... griebtis „nuošir-

¹⁵⁶ Кудринский Ф. Несколько советов относительно народных чтений. — «Народное образование в Виленском учебном округе». Приложение к циркуляру по Виленскому учебному округу, 1903, № 1, с. 21—28.

¹⁵⁷ Астапович В. Несколько замечаний относительно народных чтений. — Тен пат, Nr. 6, p. 202—210.

¹⁵⁸ Зг. «Что читать народу», т. I—III, 1884—1906 гг. и др.

¹⁵⁹ Фальборк Г. и Чарнолуцкий В. Вне-школьное образование, с. 191—192.

daus jąja rūpinimosi“ politikos... Ji sistemingai ir „nuoširdžiai rūpinasi“, kad rusų darbininkai protingai leistų savo laisvalaikio valandas, kad jų intelektualinis, moralinis ir materialinis lygis būtų keliamas savišalpos kasų, kooperatyvų, artelių, „darbininkų klubų“ ir... liaudies blaivybės globos komitetų pagalba... Šie globos komitetai, kaip yra žinoma, rūpinasi liaudies švietimu, rūpinasi suteikti darbo žmonėms malonių pramogų ir sudaryti sąlygas, kad jie kiauurai prisisunktų ištikimybės valdžiai dvasios... Visose Rusijos imperijos vietose globos komitetai steigia ir steigs toliau šalia carinių karčiamų arbatines, skaityklas, bibliotekas, „skaitymus liaudžiai“. Ir visur jie temdys darbo žmonių sąmonę savo knygutėmis, paskaitomis ir „šviečiamaisiais“ paveikslais¹⁶⁰...“

Tačiau tiek carinės valdžios policinės priemonės, tiek ir jos „kultūrinės“ priemonės nedavė jokių rezultatų. Tai liudija galingas revoliucinių jėgų prasiveržimas 1905—1907 m., kai „proletariatas visai Rusijos liaudžiai iškovojo, kad ir trumpam laikui, neregėta Rusijoje spaudos, susirinkimų, sąjungų laisvę“¹⁶¹.

Revoliucijos dėka susidarė ir naujos, palankesnės sąlygos kultūros švietimo darbui Lietuvoje vystytis.

Vilniaus Valstyb. universitetas
Mokslinė biblioteka

Įteikta
1962 m. lapkričio mėn.

**ПОЛИТИКА ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ЛИТВЕ
В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ
В 1861—1904 гг.**

Л. ВЛАДИМИРОВ

Резюме

Развитие капитализма в Литве в пореформенный период ускорило процесс консолидации литовского народа в нацию и создало новые объективно благоприятные предпосылки для развития литовской культуры. Однако, великодержавная политика царизма — запрет литовской печати, закрытие ряда культурно-просветительных и научных учреждений, преследование обучения литовской грамоте и другие репрессивные меры царских властей — тормозила этот процесс и делала его крайне мучительным.

Действуя в начале описываемого периода почти исключительно репрессивно-полицейскими мерами, царизм мало заботился об идеологическом влиянии на массы. Однако, рост народного движения против национального гнёта и русификаторской политики властей, повсеместное распространение в Литве, несмотря на все запреты и репрессии, литовских печатных изданий и нелегальных просветительных кружков и обществ, усиление политической активности и революционного настроения рабочего класса, возникновение и вступление в борьбу с самодержавием социалдемократических организаций, массовое распространение в Литве революционных изданий и в первую очередь «Искры», — все это заставило местные органы власти заняться созданием «интеллектуальных преград» против дальнейшего распространения этих «вредных» влияний на народные массы.

Кроме народной школы, в систему идеологической обработки масс местной администрацией были включены народные библиотеки и читальни, народные чтения и прочие средства внешкольного образования.

¹⁶⁰ «Искра», 1902, № 15, с. 2—6.

¹⁶¹ L e n i n a s V. I. Raštai. T. 16, p. 268.

Ввиду того, что в литовских губерниях (Ковенской, Виленской) не было земского самоуправления и земств, которые в других губерниях империи активно участвовали в организации сети народных библиотек и читален, а также не было и общественных культурно-просветительных организаций, деятельность которых немедленно же пресекалась местной администрацией, то вопросами создания сети культурно-просветительных учреждений пришлось заняться самим местным органом царской власти. Одним из первых их мероприятий была организация при народных школах народных библиотек, как особых отделов школьной библиотеки.

Циркуляр Попечителя Виленского Учебного округа об организации таких библиотек для народного чтения был опубликован в 1892 году, а в 1897 году такие библиотеки были уже учреждены во всех сельских народных и приходских школах округа. По утверждению местных властей, благодаря организации этих библиотек школа приобрела «сильного союзника в распространении и утверждении начал русской народности и православия...» Однако никаких бюджетных средств для организации и содержания этих библиотек учебным округом выделено не было. Единственным источником комплектования этих библиотек были местные средства, собираемые в основном с крестьян. Это привело к тому, что фонды этих библиотек были крайне бедны. Так, в Ковенской губернии в 1901 году на каждую библиотеку приходилось 221 книга и брошюра, а в Виленской губернии — лишь 84. По изданному в 1890 году «Правилам о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними» эти библиотеки могли приобретать только книги, одобренные Ученым комитетом Министерства народного просвещения и включенные им в так наз. министерские каталоги. Это сильно ограничивало возможности комплектования народных библиотек новейшей актуальной литературой, поэтому там было мало книг, которые могли бы заинтересовать взрослого читателя. Кроме того, эти библиотеки не имели литературы на литовском языке, даже той, которая печаталась русским шрифтом и была властями допущена к обращению, а значительная часть грамотного населения плохо знала русский язык. Все это делало народные библиотеки мало популярными в народных массах, несмотря на то, что пользование ими было бесплатно. В Ковенской губернии в 1901 году из каждой сельской народной библиотеки было в среднем взято 139 книг, а читателей было всего 41. Не пользовались популярностью по той же причине и открытые в литовских округах Сувалкской губернии пригминные народные русско-польские библиотеки. Кроме народных библиотек при сельских школах, были организованы книгопродажные склады, однако их обороты были невелики, особенно в Ковенской губернии, напр., в 1901 году из этих складов было продано отпечатанных русским шрифтом «жмудских» книг всего на 1 рб. 92 коп.

Если учебное ведомство взяло на себя культурно-просветительную деятельность в деревне, то в городах дело организации сети народных библиотек и других культурно-просветительных учреждений было передано комитетам попечительства о народной трезвости, входившим в систему Министерства финансов. Эти попечительства начали организовываться в литовских губерниях с 1897 года. Основными их задачами было отвлечение народа от «злоупотребления спиртными напитками, а также просветительная деятельность среди народа». Выполняя эти задачи, попечительства учреждали народные библиотеки-читальни, чайные, народные дома, воскресные школы, организовывали народные чтения и т. д. Средства на эти мероприятия выделялись из акцизных сборов, однако в далеко недостаточном количестве. Особенно активную деятельность развили Вильнюсский, Каунасский и Шяуляйский комитеты. Так, напр., Вильнюсским комитетом было открыто в разных частях города

4 библиотеки-читальни, одна из которых (Библиотека-читальня им. А. С. Пушкина) сумела поставить работу с читателем на довольно высокий уровень. В Каунасе и Шяуляй комитетами, кроме организации сети библиотек-читален и чайных, были учреждены народные дома с большими аудиториями. Сеть библиотек-читален и чайных была организована во всех городах и местечках Ковенской и Виленской губернии. Однако их деятельность по тем же причинам, что и деятельность школьных народных библиотек, не имела успеха. Фонды этих библиотек и читален комплектовались в соответствии с «министерскими» каталогами и поэтому не могли привлечь взрослого читателя. Основным читателем в этих библиотеках и читальнях была учащаяся молодежь.

Одной из наиболее распространенных форм массовой идеологической обработки масс были народные чтения, организуемые в Виленском учебном округе с конца 60-ых годов. В 1876 году царским правительством были утверждены «Правила для устройства народных чтений в губернских городах», которые поставили организацию народных чтений под полный контроль попечителей учебных округов, установили строгий порядок их проведения и крайне сузили их тематику. Однако систематический характер организации народных чтений получила в Виленском Учебном округе только с 1883 года. В сельских местностях центром организации таких чтений стала народная школа, а организаторами — учитель и священник. В утвержденной тематике чтений значительное число тем было посвящено вопросам религии и восхвалению царизма. Гораздо меньше тем было просветительного характера. Чтобы завлечь слушателей-крестьян на эти чтения, последние сопровождалась демонстрацией «волшебным фонарем» световых картин и вокальными номерами, исполняемыми школьным хором. Однако, большого успеха среди крестьян эти чтения не имели. Так, в Виленской губернии в 1901 г. они более регулярно проводились только в 79 школах по 12—19 чтений в год, причем каждое чтение в среднем посещало до 150 человек, а в Ковенской губернии даже меньше — 115. Посещались чтения в основном детьми школьного возраста. Иначе проходили чтения в городах и местечках. Здесь их вначале организовывали комиссии по устройству народных чтений, контролируемые инспекторами Учебного округа и директорами народных училищ, однако, после учреждения Попечительств о народной трезвости дело организации народных чтений перешло в руки этих попечительств. Активно проводились народные чтения в Вильнюсе (с 1884 года), в Каунасе (с 1892 года), в Шяуляй (с 1897) и в некоторых других городах и местечках Виленской и Ковенской губернии. Народные чтения и здесь, как и на селе, сопровождалась демонстрацией световых картин и музыкально-вокальным оформлением. Однако, явно реакционная тематика этих чтений не привлекала слушателей из народа, особенно рабочих. Основным слушателем была и здесь учащаяся молодежь.

Таким образом, несмотря на всю свою довольно разностороннюю «просветительную» деятельность, органы царской администрации в литовских губерниях не имели успеха в этом деле. Вся деятельность царских культурно-просветительных учреждений, поставленная на службу распространения в народе реакционной великодержавной идеологии, была чужда и социальным и национальным устремлениям народа, который сторонился царских библиотек, читален, «народных» домов и пр., а в дни революции 1905—1907 гг. нередко громил их наряду с полицейскими участками и «монополями».